

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN

Fossil åkermark i sentida odlingsmiljöer

– en metodstudie

Rapportnr: 2014:72
ISSN: 1403-168X
Layout: Anders Andersson
Foto: Pär Connelid
Tryck: ÅkessonBerg
Utgivare: Länsstyrelsen i Västra Götalands län, Kulturmiljöenheten

Rapporten finns som pdf på www.lansstyrelsen.se/vastragotaland under Publikationer/Rapporter.

Pär Connelid

Fossil åkermark i sentida odlingsmiljöer

– en metodstudie

Innehåll

Inledning	7
Bakgrund	7
Syftet med studien	9
Historisk-geografisk metodik	11
Undersökningsområden	17
Undersökningsområdet vid Älmås/Pålsbo, Torpa sn	18
Översiktlig inventering	20
Landskapet vid Älmås och Pålsbo i skriftligt källmaterial	21
Analyser av det fossila odlingslandskapet vid Älmås och Pålsbo	23
Detaljkarteringar	23
De arkeologiska undersökningarna vid Älmås	30
Älmås RR1	30
Älmås TK1	32
Älmås TK2	34
Älmås TK3	36
De arkeologiska undersökningarna vid Pålsbo	38
Pålsbo RR1	38
Pålsbo RR2	40
Pålsbo TK	42
Odlingsutvecklingen vid Älmås/Pålsbo – en sammanfattande tolkning	44
Undersökningsområdet vid Mossöja, Redslared sn	45
Landskapet vid Mossöja i skriftligt källmaterial	49
Analyser av det fossila odlingslandskapet vid Övre Mossöja	51
Mossöja TK1	53
Mossöja TK2	56
Mossöja TK3	58
Mossöja TK4	60
TK Ödegärde	61
Odlingsutvecklingen vid Mossöja – en sammanfattande tolkning	64
Sammanfattning och avslutande diskussion	66
Referenser	70

Fossil åkermark i sentida odlingsmiljöer – en metodstudie

Inledning

Bakgrund

Sydvästra Sverige i allmänhet och Västra Götalands län i synnerhet är ovanligt rikt på fossil odlingslandskap. Med avseende på omfattning, bevarandegrad och formvariation utgör länet inte bara ett av landets mest lämpliga områden för analyser av det förindustriella jordbrukslandskapets organisation och innehåll; det torde vara en av de mest gynnsamma regionerna i hela Europa.

Figur 1. Fossil åkermark vid Övre Hule, Södra Vings socken.

Ett drag som gör de fossila lämningarna i Västra Götaland särskilt unika vid en internationell jämförelse är att de vanligen ingår i större landskapshistoriska sammanhang. De goda bevarandeförhållandena innebär ofta att fossila former från *flera* olika perioder, liksom även andra typer av fornlämningar, finns kvar inom ett och samma område. Ett rikhaltigt äldre lantmäterimaterial gör det också möjligt att koppla utvecklingen under äldre faser till den under senare historisk tid. De äldre kartorna ger inte sällan konkreta upplysningar om

övergiven åkermark, ödegårdar etc. Förekomsten av tegskiftad åkermark i kartorna, vilken i de flesta fallen kan misstänkas gå tillbaka på förhistorisk markplanering, kan exempelvis användas som en direkt utgångspunkt för att översiktligt bedöma tidsdjupet i ett odlingslandskap. De fossila lämningarna kan således ofta sägas ingå i mer eller mindre *begripliga landskaphistoriska helhetsmiljöer*, där det redan utifrån god kännedom om enskilda typer av formelement, den rumsliga spridningen och uppgifter i äldre kartor går att formulera

Figur 2. Laga skifteskartan över Björdal, Månstad socken från år 1862. Lantmätaren har här karterat hundratals förhistoriska och medeltida röjningsrösen på både utmarken (i övre delen av kartan) och ängsmarken. Åtskilliga av dessa finns kvar än idag. Akten Månstad sn: nr 8 i den regionala lantmäterimyndighetens arkiv.

preciserade, testbara hypoteser kring landskapsutvecklingen inom ett område.

Trots att förutsättningarna för landskapshistoriska studier således är ovanligt goda i Västra Götalands län är kunskapsläget kring de fossila lämningarna ännu i hög grad bristfälligt. Två faktorer bidrar starkt till att så är fallet. För det första har antalet undersökningar under de senaste cirka 30 åren, d.v.s. sedan mitten av 1980-talet, då den fossila åkermarken uppmärksammades på allvar, varit få. Jämfört med antalet arkeologiska undersökningar av mer traditionellt slag inom regionen är mängden undersökta platser med fossilt odlingslandskap litet. I förhållande till de mer ”grävintensiva” områdena närmare kusten i väster är antalet närmast försvinnande litet.

Den andra viktiga anledningen till att kunskapen kring de agrarhistoriska fornlämningarna ännu är dålig är att endast en liten del är registrerade i FMIS. Specialinventeringar utförda i både f.d. Älvsborgs län och angränsande län (Halland och Kronoberg) indikerar att den totala mängden fossilt odlingslandskap som i någon form finns noterat i FMIS inte ens uppgår till tio procent av det faktiska antalet lokaler (jfr Mascher 1993 och Connelid 2006d). Diskrepansen förklaras till stor del av de rutiner för registrering av fornlämningar som rådde i samband med den senaste övergripande fornlämningsinventeringen vid mitten 1980-talet. Då registrerades i princip endast åkerlämningar som uppvisade tydliga begränsningar, d.v.s. där de enskilda odlingsytorna kunde definieras. Röjningsröseområdena, som vi idag vet utgör synnerligen komplexa och innehållsrika fornlämningsmiljöer (med bl.a. gravar och boplatser under mark) kom därför inte att uppmärksammas i nämnvärd grad. De noterades endast sporadiskt och utan systematik.

Erfarenheterna från de senaste årens agrarhistoriska analyser har inte bara visat att röjningsrösemiljöerna är kraftigt underrepresenterade i FMIS; forminnehållet avseende de fossila åkerlämningarna i sig har i flera fall visat sig vara betydligt mer varierat än vad som tidigare antagits. Bland rösena finns inte sällan även andra synliga former, såsom terrasskanter, jordvallar och hak. På flera ställen gränsar röseområdena till bandparcellerade ytor, vilka ibland vid närmare granskning visar sig fortsätta in bland röjningsrösena. Därtill är de redan registrerade områdena med fossil åkermark (både fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar) i många fall felaktigt avgränsade eller bristfälligt beskrivna. Det antikvariska läget för röjningsröseområdena kan för stora delar av södra Sverige och Västra Götalands län inte beskrivas som annat än ett *gigantiskt problem*, där mycket stora vetenskapliga och upplevelsemässiga värden står på spel. Röjningsröseområdenas problematik kommer inte att behandlas specifikt här. Den har däremot varit utgångspunkten för en undersökning som Wallin Kulturlandskap & Arkeologi bedrivit parallellt med denna studie.

Syftet med studien

I föreliggande rapport kommer intresset att fokuseras på en än mer ”styvmoderligt” behandlad typ av fossilt odlingslandskap: småskaliga agrara miljöer där den senaste brukningen infallit relativt sent (under 1800- och 1900-talen), men där forminnehållet har en sammansättning som gör det möjligt att utvinna landskapshistorisk information med ar-

keologisk och/eller historisk-geografisk fältmetodik. Den här typen av områden har hittills sällan ansetts uppfylla de antikvariska kriterierna för att klassificeras som fornlämning, ibland inte ens som ”övrig kulturhistorisk lämning”. I samband med Riksantikvarieämbetets senaste inventering av fornlämningar i södra Västergötland vid mitten av 1980-talet var ju ambivalensen stor redan när det gällde den förhistoriska åkermarken, så områden med yngre karaktär uppmärksammades endast i undantagsfall. I praktiken kom ett antal större, sammanhängande miljöer med småskalig prägel och ett tydligt formspråk endast slumpmässigt att registreras.

Figur 3. Fossil åkermark med sentida prägel vid Yttre Mossöja, Redslared socken. Åkermarken i detta område, som etablerades under tidig medeltid, brukades till omkring år 1900.

Många gånger är de pedagogiska värdena i miljöer av det här slaget mycket stora. Formspråket är tydligt och inslaget av äldre former, med avvikande morfologi, gör det lätt att uppfatta en kronologisk skiktning. Det rör sig inte sällan om områden som representerar den agrara revolutionens mest intensiva skede, men där expansionsmöjligheterna för jordbruket var små. Det sistnämnda ledde ofta till att hela odlingsmiljöer övergavs och kom att bevaras. Åtskilliga sådana områden, med stora såväl vetenskapliga som upplevelsemässiga värden, finns idag kvar i Västra Götalands län men saknar i praktiken antikvariskt skydd.

Behovet av att öka kunskapen om de ”sentida” odlingsmiljöerna är således mycket stort, liksom att höja den antikvariska statusen. Det övergripande syftet med studien blir således att, genom detaljerade analyser av fossilt odlingslandskap i två områden, belysa vilken stor informationspotential den här typen av lämningar har. Genom översiktliga inventeringar av terrängen runtomkring de intensivundersökta lokalerna kommer även förekomsten av tidigare ej uppmärksammade lämningar att kontrolleras. Inventeringarna blir också en

mått på vilken kvalitet uppgifterna i FMIS har i de berörda områdena. Avsikten är också att beskriva hur den historisk-geografiska fältmetodik, som erfarenhetsmässigt visat sig vara mest fruktbar, fungerar i ett givet sammanhang. En del metodfrågor kommer också att diskuteras, t.ex. principer för dokumentation av markprofiler, insamling av träkol för vedarts- och ^{14}C -analys samt tolkningarna av dessa data.

Historisk-geografisk metodik

Mycket av kunskapen och teknikerna som idag används vid undersökningar av fossila odlingslandskap går ytterst tillbaka på den metodik som utvecklades på kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet under 1960- och 1970-talen, oavsett om det är geografer eller arkeologer som utför arbetet. Grovt sett består den historisk-geografiska analysprocessen av följande moment:

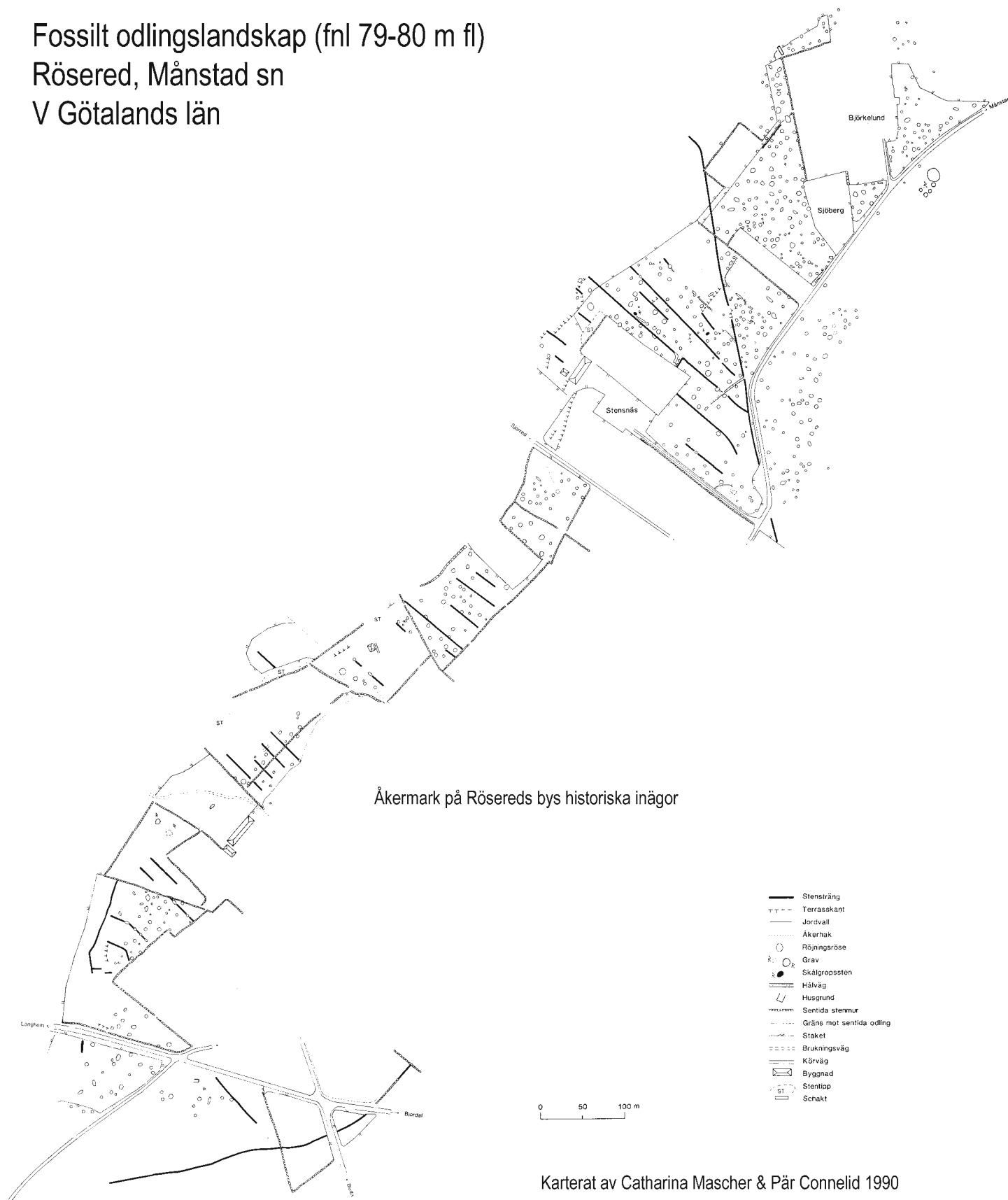
- *Analys av äldre lantmäterikartor och annat skriftligt källmaterial*
- *Fältinventering*
- *Detaljkartering*
- *Stickprovsmässiga arkeologiska utgrävningar*
- *Tolkning*

Andelen fossilt odlingslandskap som undersöks av arkeologer har ökat under det senaste decenniet, med ökad kunskapsstillväxt som följd. Allmänt sett är det dock få arkeologer som har de agrara lämningarna som huvudintresse eller som har specialistkompetens på området. Bristen på systematisk kunskapsuppbyggnad och fortbildning kring fossila odlingslämningar på de grävande arkeologiska institutionerna innebär därför ofta att undersökningarna präglas av brist på förståelse, snäva rumsliga perspektiv och ett objektstänkande. Alltför ofta

Figur. 4. Geodimeter 600. Den här typen av totalstation är ofta det enda alternativet vid detaljkartering av fossil åkermark i skogbevuxen terräng.

Fossilt odlingslandskap (fnl 79-80 m fl)
 Rösered, Månstad sn
 V Götalands län

Figur. 5. Fossilt odlingslandskap i Rösered, Månstad socken.

hoppas man över de första leden i momenten ovan; grävningen blir det viktiga och den kunskap som kan inhämtas från landskapet runtomkring beaktas sällan i tillräckligt hög grad.

Vid undersökningar av *alla* typer av fossila odlingslämningar är det viktigt att objekt eller enskilda miljöer inte analyseras avskilt från ett vidare landskapshistoriskt sammanhang. Det sistnämnda kan studeras dels i äldre kartmaterial, dels genom näraliggande fossilt odlingslandskap. I skogsbygderna finns ju nästan regelmässigt lämningar bevarade på flera platser inom exempelvis en sentida bydomän. Genom att betrakta ett större landskapsutsnitt i ett område som en ”begriplig” tids-rumslig helhet är det ofta möjligt att avtvinga de enskilda lämningarna avsevärt mer information än om de studeras isolerat. Förfarandet kräver naturligtvis god förståelse både när det gäller äldre lantmäteri-material och fältformer.

I Sjuhäradsbygden, liksom på flera andra platser i södra Sverige, kan man översiktligt bedöma landskapets tidsdjup lokalt eller inom en delregion genom att försöka avgöra hur mycket av de två ”huvudtyperna” av förhistoriskt och medeltida fossilt odlingslandskap som finns representerade. Förekomsten av arealkrävande åkermark av typen röjningsröseområden inom ett område ger en tydlig fingervisning om huruvida marken varit ianspråktagen för förhistorisk odling och bebyggelse eller inte.

Bandparcellerad åkermark i äldre kartmaterial eller fält är en annan viktig utgångspunkt för att kunna bedöma åldern och komplexiteten i den landskapshistoriska utvecklingen. Bandparcelleringen tillkom i samband med storskalig markplanering som av allt att döma i den här delen av landet genomfördes redan vid mitten av första årtusendet. Den berörde oftast områden som redan brukats under lång tid. Förekomsten av bandparcellerad åker-

Figur 6. Björdal, Månstad socken år 1705. Den bandparcellerade åkermarken i byn går tillbaka på förhistorisk markplanering. Strukturen fortsätter ut i ängsmarken. Uppe till vänster beskriver lantmätaren den fossila åkermarken så här: "uhrgammal, mässluppen, liungsmittad lindewall...många Steenröhr". Akten O124-3:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

mark signalerar därmed förhistoria och ett långvarigt landskapsutnyttjande. På en övergripande nivå kan FMIS ge viss vägledning om dessa två viktiga strukturer, men med de tidigare påtalade bristerna i åtanke är det ofta säkrast att kontrollera förhållandena direkt i fält. För en närmare redogörelse kring både röjningsröseområden och bandparceller i Sjuhäradabygden hänvisas till Mascher 1993.

I inventeringssammanhanget är det ofta lämpligt att utgå från den äldre administrativa indelningen i jordregisterenheter (gårdar/byar) och uppdelningen på inägor och utmark. Nästan alla typer av fossilt odlingslandskap, inklusive röjningsröseområdena som ju vanligen utgör det äldsta "skiktet" inom ett område, uppvisar ofta efter detaljerade inventeringar en tydlig koppling till de historiskt kända *inägoområdena*. Frekvensen röjningsrösen kan alltså, annorlunda uttryckt, vanligtvis sägas avta med avståndet från de äldre kartmaterialets inägomarker.

Karteringsmomentet är i sig en viktig del av *dokumentationen* av ett område men syftar naturligtvis också till att få kännedom om de enskilda formernas karaktär och omfattning samt eventuell *horisontalstratigrafi*. När det gäller röjningsröseområdena är det ofta svårt att iaktta någon tydlig skiktning i själva åkermarken men stenmaterialet kan ibland indikera att sekundära röjningsinsatser förekommit. En högre röjningsambition vid nyröjning innebar ofta att större stenmaterial röjdes bort och deponerades överst i rösen eller i någon särskild del av anläggningarna. Vid detaljkartering inom röjningsröseområden brukar det också vara möjligt att inom vissa avsnitt spåra de enskilda odlingsytorna genom förekomsten av hak eller vaga terrasseringsar. Många gånger visar det sig under pågående kartering att formspråket är betydligt mer varierat inom röseområdena än vad som framgick från början.

Kartering i miljöer som präglas av större formmässig komplexitet än röjningsröseområdena leder i regel till att de stratigrafiska förhållandena klarnar. De bedömningar man under detaljkarteringen gör kring hur enskilda formelement förhåller sig till varandra, är i själva verket ofta en förutsättning för att detaljerad förståelse av utvecklingen inom ett område överhuvudtaget blir möjlig. Ibland kan inmätningen leda till att strukturer som inte på förhand kunde uppfattas ger sig till känna. En grundstruktur bestående av bandparceller kan exempelvis ibland vara svår att iaktta i områden som brukats relativt sent.

Med en god förståelse, bl.a. baserad på de inledande inventerings- och karteringsmomenten, är det ofta möjligt att formulera ganska preciserade hypoteser kring landskapsutvecklingen i ett område. Dessa kan sedan helt eller delvis testas med stickprovsmässiga utgrävningar av ett antal representativa objekt. Erfarenheterna av den här typen av fältmetodik under de senaste årtiondena är, att man kan komma långt i förståelsen av odlingslandskapets utveckling inom ett område på informationen redan från ett ganska fåtal grävda schakt. Förutsättningen är dock att informationen från utgrävningarna "korsbefruktas" med de inledande iakttagelserna från inventeringar och karteringar samt att analyser i form av t.ex. ^{14}C -dateringar används konsekvent och underkastas källkritik.

När det gäller dateringsmetoder är ^{14}C -analys av träkol otvivelaktigt ett bra analysverktyg. Bland övriga metoder som prövats på senare år märks bl.a. OSL (optiskt stimulerad luminescens), d.v.s. optisk datering av mineral, men felkällorna verkar vara många och resultaten

kan så här långt inte sägas vara tillförlitliga (jfr Häggström 2005). Även ^{14}C -datering av jord (humus) används ibland i Sverige vid datering av fossil åkrar men även här finns källkritiska aspekter som är svåra att bemästra. Humusdateringar ger ibland resultat som stämmer väl överens med ^{14}C -analyser av träkol från samma kontexter men vid andra tillfällen är avvikelserna stora. Troligen är ”egenåldern” på det daterade materialet, bl.a. beroende på jordmånskontexten, den enskilda faktor som är svårast att kontrollera (jfr Connelid m fl 2000).

Själva utgångspunkten för ^{14}C -datering av träkol i fossila odlingsformer är att röjningen av åkermark förr i tiden i de flesta fallen föregicks av användandet av eld, d.v.s. att man genomförde en ”brandröjning”. Med tanke på att frekvensen träkol på bottennivåerna i exempelvis matjordskolluvier ofta innehåller avsevärt mer kol än längre upp i samma material verkar det onekligen som om brandröjningar varit ett viktigt moment vid iordningställandet av åkermarken. Om nivån man avser att datera *inte* innehåller mer träkol finns en uppenbar risk att någon brandröjning inte ägt rum; det kol man ändå hittar kan exempelvis vara ett resultat av naturliga skogsbränder längre tillbaka i tiden. För att få grepp om frekvensen träkol på olika nivåer i t.ex. ett kolluvium bör man försiktigt gräva sig ned genom matjorden med hjälp av skårslev. Detta sker enklast genom att en cirka 50 centimeter bred och lika djup yta undersöks efter att profilen rensats fram och dokumenterats. Flera andra faktorer påverkar dock säkerheten vid användandet av träkolsdateringar.

Vedartsbestämning av träkolet bör alltid göras, dels för att kunna välja ut lämpliga prover för datering med avseende på träslag och egenålder (kvist eller stamved), dels ger själva artbestämningen naturligtvis värdefull information om vegetationen som bränts vid röjningstillfället. När det finns mycket träkol från exempelvis bottennivån i ett röjningsröse eller ett kolluvium bör åtminstone en provvolym med 30–40 fragment ingå i basdokumentationen från en schakt.

Vid insamlingen av både enstaka fragment och större volymer bör de största bitarna prioriteras. Detta är en bra metod för att generellt minimera risken att kol från naturliga bränder eller tillfälliga röjningar som föregått den man vill datera kommer med i provvolymerna. Brukandet av marken innebär ju att bevarat träkol successivt ”eroderar”, med mindre storlekar som följd.

Det är naturligtvis, utan ett *mycket* stort antal dateringar av enskilda bitar, omöjligt att *helt* säkerställa att kolet som dateras verkligen är åldershomogent. Ett sätt att kontrollera åldersspridningen i en volym är att sätta samman ett bulk-prov, bestående av ett flertal fragment från alla kolbitar i den insamlade volymen eller från alla bitar av ett visst träslag. I de fall kolmängden är så pass stor att konventionell ^{14}C -analys kan användas, är detta att föredra. Om vikten inte är tillräcklig kan ett bulk-prov dateras med AMS-teknik. Den sistnämnda metoden kan vara tidsödande och bör genomföras av den person som utfört vedartsbestämningen, under mikroskop. Det krävs nämligen *extremt* små fragment från varje bit, så att den sammanlagda vikten på bulk-provet inte överstiger vad som kan förbrännas (till grafit) vid ett och samma tillfälle. Det är ju viktigt att alla bitar i volymen blir representerade vid den efterföljande ^{14}C -bestämningen. Dateringen av bulk-provet kan sedan jämföras med dateringen av ett fragment ur samma volym. Är överensstämmelsen god är

det ganska troligt att stora delar av volymen är åldershomogen.

Även om man kan minimera en hel del felkällor genom förfarandet som beskrivs ovan är det dock nödvändigt med information från flera olika schakt inom en och samma lokal. Den statistiska säkerheten ökar självfallet ju fler källkritiskt behandlade dateringar man har.

Dokumentationen av markprofiler bör ske med utgångspunkt i *jordmånsförhållandena*. Den internationella nomenklaturen för beskrivning av markprofiler kan sägas utgöra en ”oberoende” metod som bl.a. gör det möjligt för flera att i efterhand och mer i detalj förstå hur det såg ut vid dokumentationstillfället. Jordmånsutvecklingen är ju en ständigt pågående process som påverkat marken både före, under och efter det att människan avsatt sina spår. Mycket av dagens dokumentation i samband med arkeologiska undersökningar sker *utan* någon som helst hänsyn till jordmånsprocesserna, med användandet av överlag subjektivt präglade begrepp som ibland omöjliggör en förståelse av vilken påverkan de naturliga markprocesserna haft. I tabellen nedan listas de vanligen förekommande jordhorisonterna i brun- respektive podsolprofiler, jämte de vedertagna bokstavsbeteckningarna. Tabellen kan användas som en förklaring till de beteckningar som återfinns på profilritningarna längre fram i rapporten.

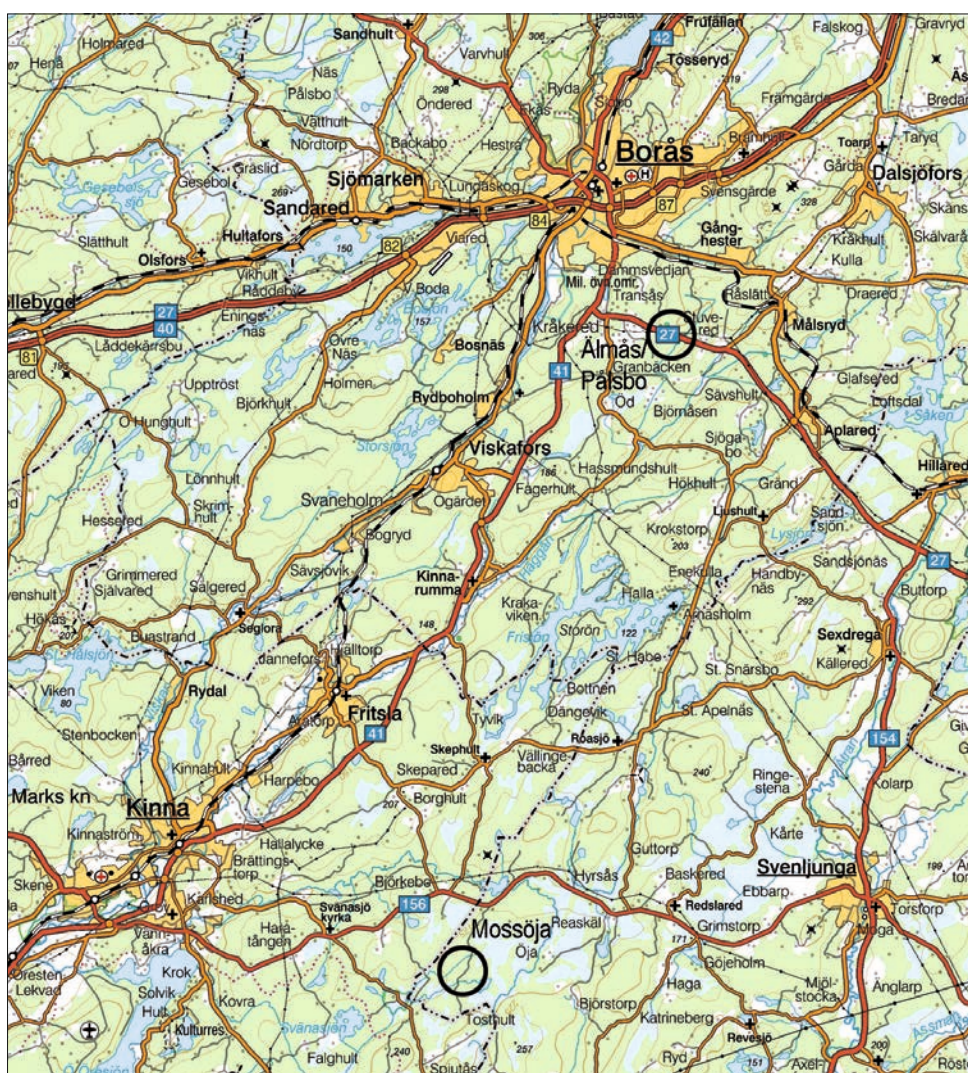
Beteckning	Innehåll
O	Organiskt material (torv, förna).
A	Mineraljordshorisont vid markytan där biologisk aktivitet har givit upphov till inblandning av humusämnen.
Ap	A-horisont påverkad av odling (matjord). Ibland i form av kolluvium.
E	Mineraljordshorisont där järn, aluminium och/eller ler har urlakats (blekjord).
B	Mineraljordshorisont med utfällning av humus, järn, aluminium och/eller ler.
Bs	Utfällning av järn och aluminium (rostjord).
C	Minerogent geologiskt material (jordart) utan karaktär av A-, E- eller B-horisont.

Figur 7. De vanligaste jordmånsbeteckningarna enligt (mer eller mindre) internationell standard.

Undersökningsområden

Fältundersökningarna inom detta delprojekt genomfördes, som redan nämnts ovan, på två platser i Sjuhäradsbygden. Den norra ligger strax söder om Borås (se fig. 8). Det år 2007 bildade Älmås naturreservat utgör här kärnan i undersökningsområdet och huvuddelen av de arkeologiska undersökningarna i den fossila åkermarken utfördes inom dess gränser. Några av schakten som redovisas nedan grävdes redan i samband med fördjupade analyser av landskapshistorien inom naturreservatet år 2006 som Kula HB utförde på uppdrag av Borås stad, som en del i kunskapsuppbyggnaden inför reservatsbildningen. Även detaljkarteringen vid Älmås påbörjades 2006. Föreliggande rapport kan därför ses om en formell slutredovisning även av dessa arbeten.

Det andra undersökningsområdet återfinns cirka 25 kilometer söderut, i västligaste delen av Svenljunga kommun, när gränsen mot Marks kommun. Samtliga undersökningar där utfördes inom ramen för denna studie. Markägare i området är Österbodarne Egen- dom (Alingsås).

Figur 8. Läget för de två undersökningsområdena utanför Borås och Svenljunga.

Undersökningsområdet vid Älmås/Pålsbo, Torpa sn

Undersökningarna av fossilt odlingslandskap genomfördes inom och strax utanför Älmås naturreservat, som i sin helhet är beläget på norra sidan av riksväg 27. Södra delen av reservatsytan utgörs av de gamla inägomarkerna till hemmanen Älmås och Pålsbo.

Älmås och Pålsbo ligger i Torpa socken, i sydostligaste hörnet av Vedens härad. På en småskalig karta över häradet från 1600-talets andra hälft framträder gårdarnas läge nära häradsgården. Kartan låter också ana att det rör sig om ett område präglad av "ensamgårdsbebyggelse", beläget en bit utanför dåtidens mer centrala odlingsområden i norr och öster eller i Viskans dalgång. Kartan avslöjar också att vägen förbi Älmås och Pålsbo var viktig. Den finns kvar än idag och löper, till stor del troligen i ursprunglig sträckning, tvärs igenom naturreservatet (jfr vidare nedan).

Den agrara miljön i Älmås naturreservat och dess omedelbara närhet är starkt präglad av sitt kulturhistoriska innehåll, dominerat av ett välbevarat och innehållsrikt fossilt odlingslandskap. Även naturvärdena är naturligtvis stora, bl.a. i form av ett ovanligt stort antal hamlade träd. I samband med reservatsbildningen genomfördes omfattande röjningar och idag

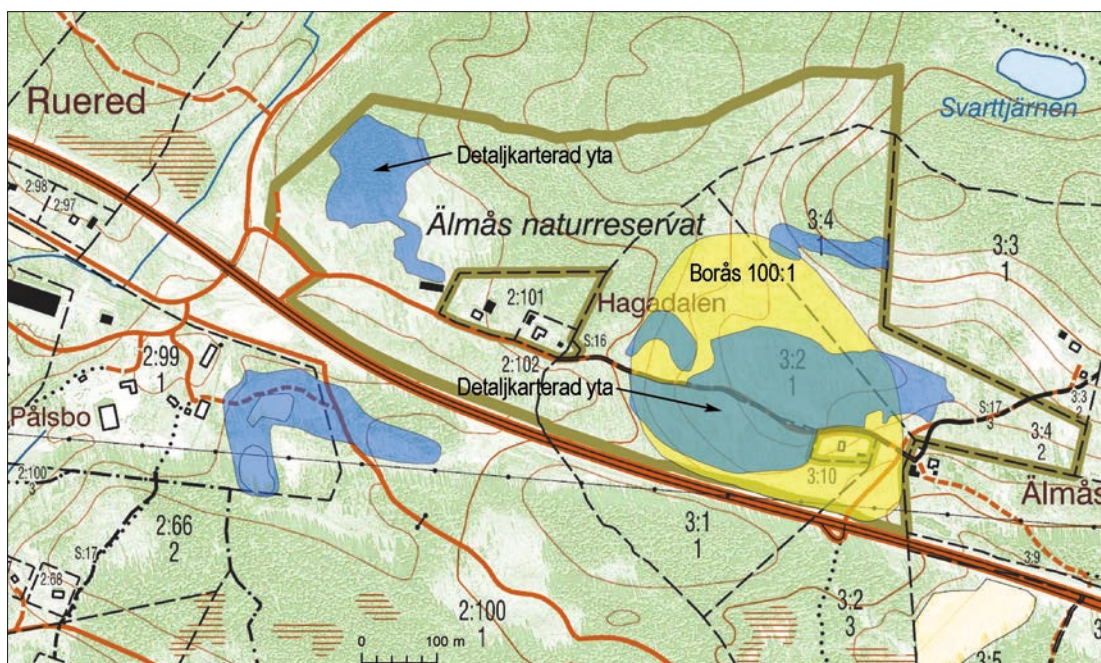
Figur 9. Utsnitt ur karta över Vedens härad från 1600-talet (kartan är odaterad). Akten O4 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

betas i stort sett hela den gamla inägomarken vid Älmås och norra delen av den vid Pålsbo.

Miljön i området uppmärksammades redan i samband med ängs- och hagmarksinventeringen på 1980-talet. Den upptas som objekt nr 83:25 i det regionala bevarandeprogrammet för odlingslandskapets natur- och kulturvärden (*Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län*, 1994). Där sägs ett av områdets viktigaste karaktärsdrag vara en ”rik förekomst av kulturhistoriska odlingsspår”. De sistnämnda blev emellertid föremål för en ordentlig granskning först när de inledande utredningarna inför reservatsbildningen genomfördes för några år sedan (Connelid 2003 och 2006c).

I figur 10 redovisas både de befintliga uppgifterna i FMIS (gul färg) och den fossila åkermarkens faktiska utbredning i området. Kartbilden avslöjar att FMIS:s avgränsning inte på långt när fångar in alla lämningar och att ytan är schablonartat markerad. Borås 100:1 utgörs i själva verket till hälften av mark som överhuvudtaget inte innehåller några former alls! Situationen är tyvärr, som redan påtalats, typisk för registreringen av fossilt odlingslandskap i stora delar av södra Sverige - och Västra Götalands län i synnerhet.

I FMIS-beskrivningen anges att Borås 100:1 innehåller ”odlingsrösen och källargrunder”. I väster och sydväst omnämns ”åkerterrasser, 2–3 m h”. Anledningen till att området på 1990-talet inte kom att registreras som fornlämning är givetvis att lämningarna, trots småskaligheten, har ”sentida” karaktär. De tydligaste odlingsytorna är helt stenröjda och röjningsrösen innehåller, som en följd av den intensiva stenröjningen omkring förra sekelskiftet, vanligen ett luckert material överst. Det spelade vid bedömningen för snart 20 år sedan uppenbarligen ingen roll att terrasskanterna överlag hade påtagligt stor mäktighet. Däremot är det mer förvånande att man vid ordinarie revideringsinventering på 1980-ta-

Figur 10. De framinventerade områdena med fossilt odlingslandskap vid Älmås (blå ytor). I bilden redovisas även befintliga uppgifter i FMIS (gul yta).

let inte uppmärksammade den fossila åkermarken vid Pålsbo, framför allt röjningsröseområdet i nordväst. Förklaringen är här sannolikt att området helt enkelt inte besöktes. Vi återkommer strax till en närmare beskrivning av de fossila odlingslämningarna i området.

Översiktlig inventering

För att få grepp om hur mycket fossilt odlingslandskap av det slag som Älmås/Pålsbo som bevarats runtomkring, inventerades några f.d. inägomarker och deras omedelbara närhet i några av grannbyarna i öster och söder. Resultaten från inventeringen bekräftar entydigt FMIS bild av ett fornlämningsfattigt område. Endast ett fåtal objekt som uppfyller kraven för att registreras som fornlämning eller som ”övrig kulturhistorisk lämning” påträffades, i samtliga fall fossil åkermark. Några stora, sammanhängande miljöer liknande de vid Älmås/Pålsbo framkom inte. Den agrara revolutionen har uppenbarligen starkt präglat flera miljöer; exempelvis har nästan alla gamla röjningsrösen ”städats bort” eller i varje fall kraftigt omfördelats i landskapet. Inslaget av mäktiga terrasskanter är också litet. Uppodlingen under 1800-tal och tidigt 1900-tal verkar på många platser ha tagit nästan all tänkbar mark i anspråk. Endast vid Stuvered, strax öster om Älmås, påträffades ett par mindre områden med röjningsrösen som kan vara gamla. I övrigt framkom inga röjningsröseområden över huvud taget, varken på inägor eller utmark.

Vid Kakås, beläget en kilometer sydost om Älmås, påträffades flera röjningsrösen och några mäktiga terrasskanter som avgränsar odlingsytor i det äldre kartmaterialet. En kraftig terrassering hittades även vid Änden strax söder om Kakås. De här formelementen kan utgöra de sista synliga, kvarvarande lämningarna som kan ge information om odlingsutvecklingen i ett längre tidsperspektiv på dessa platser.

Den närmast totala avsaknaden av större arealer med röjningsrösen inom de kontrollerade områdena, liksom även vid Älmås och Pålsbo, tyder onekligen på att den förhistoriska odlingen i området haft begränsad omfattning. Det är naturligtvis tänkbart att vissa områden odlades upp redan under exempelvis yngre bronsålder eller romersk järnålder (som ju var expansionsperioder) och att 1800- och 1900-talets uppodling utplånat dessa spår. Den uppenbara frånvaron av traditionella röjningsröseområden eller ens mindre områden med dylikt innehåll i ytterkanterna av de historiska inägoområdena, talar dock starkt för att den förhistoriska odlingen i det aktuella området verkligt haft *liten* omfattning. En annan viktig faktor som också pekar på att odlingen under förhistorisk tid varit begränsad är frånvaron av bandparcellerad åkermark. Någon sådan finns varken i det äldre kartmaterialet eller bevarat i fält.

Det är egentligen inte särskilt förvånande att röjningsröseområdena lyser med sin frånvaro i ett område som detta. Terrängen är överlag synnerligen varierad, med ett stort inslag av ganska höga berg och torvmarker. Bergen reser sig inte sällan brant kring de smala dalgångarna. Några sammanhängande, flacka ytor med morän av typen drumliner finns inte. Förekomsten av flacka moränryggar, där den förhistoriska odlingen kunde breda ut sig, verkar ju ha varit något av en förutsättning för röjningsröseområdena. Undersökningsområdet utgör också,

som redan nämnts ovan, ett gränsområde mellan omgivande mer centrala odlingsbygder.

Vid Älmås och Pålsbo finns alltså jämförelsevis mycket fossilt odlingslandskap bevarat. De olika delområdena som redovisas i figur 10 täcker sammanlagt ungefär åtta hektar. Fossila former utgör ett påtagligt karaktärsdrag i miljön. Som kommer att framgå nedan rör det sig om olika typer av strukturer, med alltifrån röjningsrösen av ålderdomlig typ på dåligt röjd mark till den agrara revolutionens renröjda ytor och diken på fuktiga ytor. Just denna variationsrikedom bland de äldre odlingsformerna gör odlingslandskapet inom det blivande naturreservatet särskilt värdefullt från kulturhistorisk synpunkt. Innan vi undersöker landskapet tidsdjup närmare ska det äldre lantmäterimaterialet och övriga historiska källor från området översiktligt beröras.

Landskapet vid Älmås och Pålsbo i skriftligt källmaterial

Älmås och Pålsbo omnämns första gången i skriftliga källor år 1545, närmare bestämt i jordeboken från detta år. De upptas då, liksom flera av de närmaste grannarna, som skattehemman. Det relativt stora antalet skattehemman i Torpa socken kontrasterar en del mot dominansen för krono- och frälsegårdarna i omkringliggande socknar. Båda gårdarna är i den första jordeboken taxerade som halva hemman. Förleden i namnet Älmås kommer av älme som betyder "almskog, almved" (*Ortnamnen i Älvsborgs län*).

Första ledet i Pålsbo kan härledas ur mansnamnet Pål (fornsvenskans *Pal* eller *Pawel*). Efterleden är intressantare och går tillbaka på ett ursprungligt *-bodha*, pluralformen av *bodh*. I skriftliga dokument från 1566 och 1571 skrivs Pålsbo just *Palzboda*. Exakt vad bod-

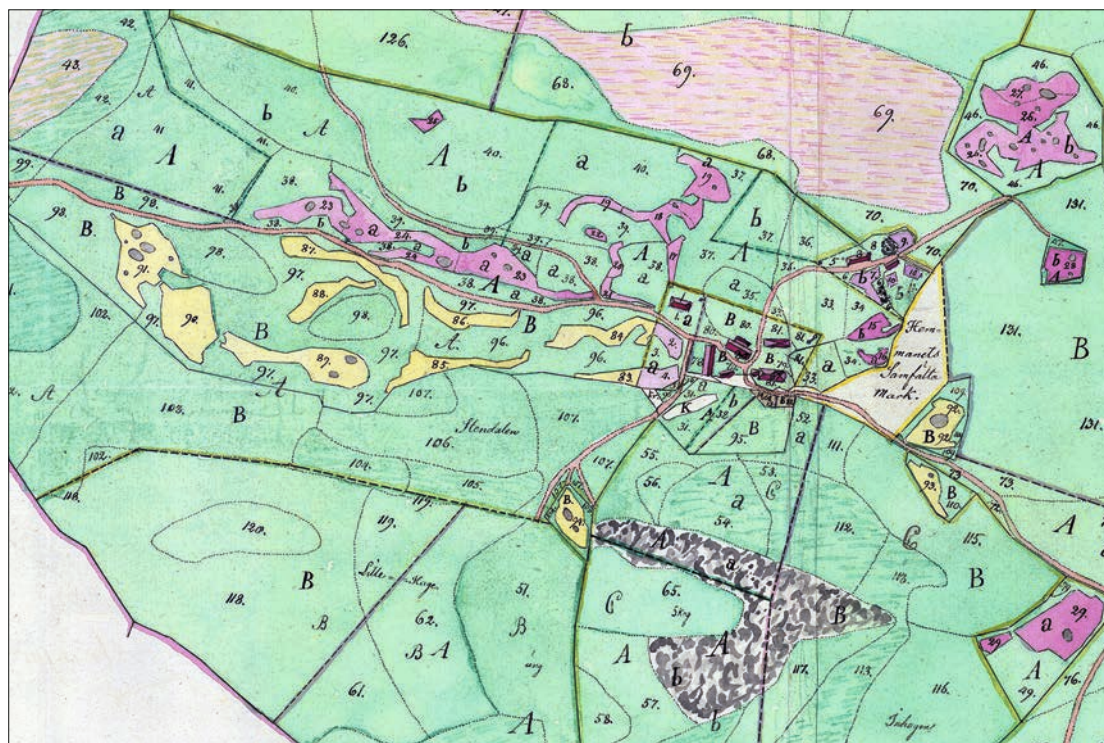

Figur 11. 1646 års jordebokskarta över Älmås. Akten nr 05:65 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

namnen i den här delen av landet står för är omtvistat men en ofta nämnd förklaring är att någon form av fåbodbruk avspeglas. Att det vid Pålsbo skulle ha bedrivits ett regelrätt fåbodväsen av traditionell typ under någon period är väl inte särskilt troligt, men kanske något liknande i mindre skala (jfr Connelid, P. & Rosén, C. 2005).

De äldsta kartorna över båda gårdarna utgörs av geometriska jordebokskartor från 1640-talet. Här återges den över Älmås. Ett utsnitt ur Pålsbokartan redovisas i samband med beskrivningen av den fossila åkermarken nedan. Stora geometriska brister gör det svårt att i detalj jämföra 1646 års Älmåskarta med dagens situation. Vi känner igen åkermarken längs vägen väster om den gamla gårdstomten. Själva vägen är dock inte markerad, något som inte innebär att den inte fanns vid karteringstillfället; jordebokskartorna saknar helt enkelt ofta just vägar. Mycket talar för att åkrarna i kartbilden ligger söder om dagens vägsträckning genom området. Vägen löper 1646 eventuellt mellan de två mellersta åkeryrtorna. En övergiven vägsträckning som påträffades i samband med detaljkarteringen (se nedan) i detta läge talar för att så är fallet.

Åkerarealen uppgår enligt 1646 års karta till $1\frac{4}{5}$ tunnland, således knappt ett hektar. Det är visserligen en blygsam siffra men inte ovanlig på en liten gård i utpräglad skogsbygd vid den aktuella tiden. Gården är också taxerad till enbart ett fjärdedels hemman. Åkermarkens belägenhet inom ett och samma gårde avspeglar ensädet, de västsvenska skogsbygdernas förhärskande odlingsystem. I den lilla humlegården intill bebyggelsen finns 500 humlestänger! Ängsmarken är av olika beskaffenhet och i varierande grad trädbevuxen. Närmast åkrarna är den trädfri eller innehåller endast gles med träd. I mer höglänta avsnitt norrut

Figur 12. Utsnitt ur 1815 års storskifteskarta över Älmås. Akten 0.181-11:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

växer en hel del skog, sannolikt mest lövträd. I den särhågnade ytan i öster förekommer dock en del gran. Skogen på utmarken sägs medge ”timber, giärdzle, suedie och brännemark”. Svedjandet var periodvis ganska intensivt i den här delen av landet och ofta ett nödvändigt komplement till spannmålsodlingen på inägorna.

I samband med ett sent storskifte år 1815 upprättades en vacker karta över Älmås. Ett utsnitt av denna presenteras här som figur 12. Gården är fortfarande taxerad till ett fjärdedels hemman men är nu uppdelad på två separata ägolotter om ett åttondels mantal vardera. Åkermarken återfinns nu på båda sidor av vägen som löper i dagens sträckning. Jämfört med 1646 har även några mindre lyckor i öster tillkommit. De röda respektive gula färgen på åkrarna i 1815 års kartbild hänger samman med uppdelningen av ägorna på de två hemmansdelarna.

Namnet ”Nylännet” på en den långsmala åkerytan norr om vägen tyder på att den är tämligen nyupptagen. Detta stödjer således den ovan nämnda tolkningen, att åkrarna på 1646 års karta verkligen enbart låg söder om dagens vägsträckning.

Över Älmås finns även en detaljerad karta från 1869, tillkommen i samband med laga skiftet.

Analyser av det fossila odlingslandskapet vid Älmås och Pålsbo

Detaljarteringar

Fältundersökningarna vid Älmås koncentrerades till västra delen av inägomarken. Inledningsvis detaljarterades en fyra hektar stor yta inom det gamla åkergärdet. Fältkartan presenteras här som figur 13. Tvärs genom området löper, som redan nämnts, en gammal väg, vilken exakt svarar mot det öst-västliga stråket på 1815 års karta. I sydost finns dock tydliga rester efter en äldre, övergiven vägsträckning som skulle kunna vara identisk med den som antyds mellan ett par av åkerytorna på 1600-talskartan.

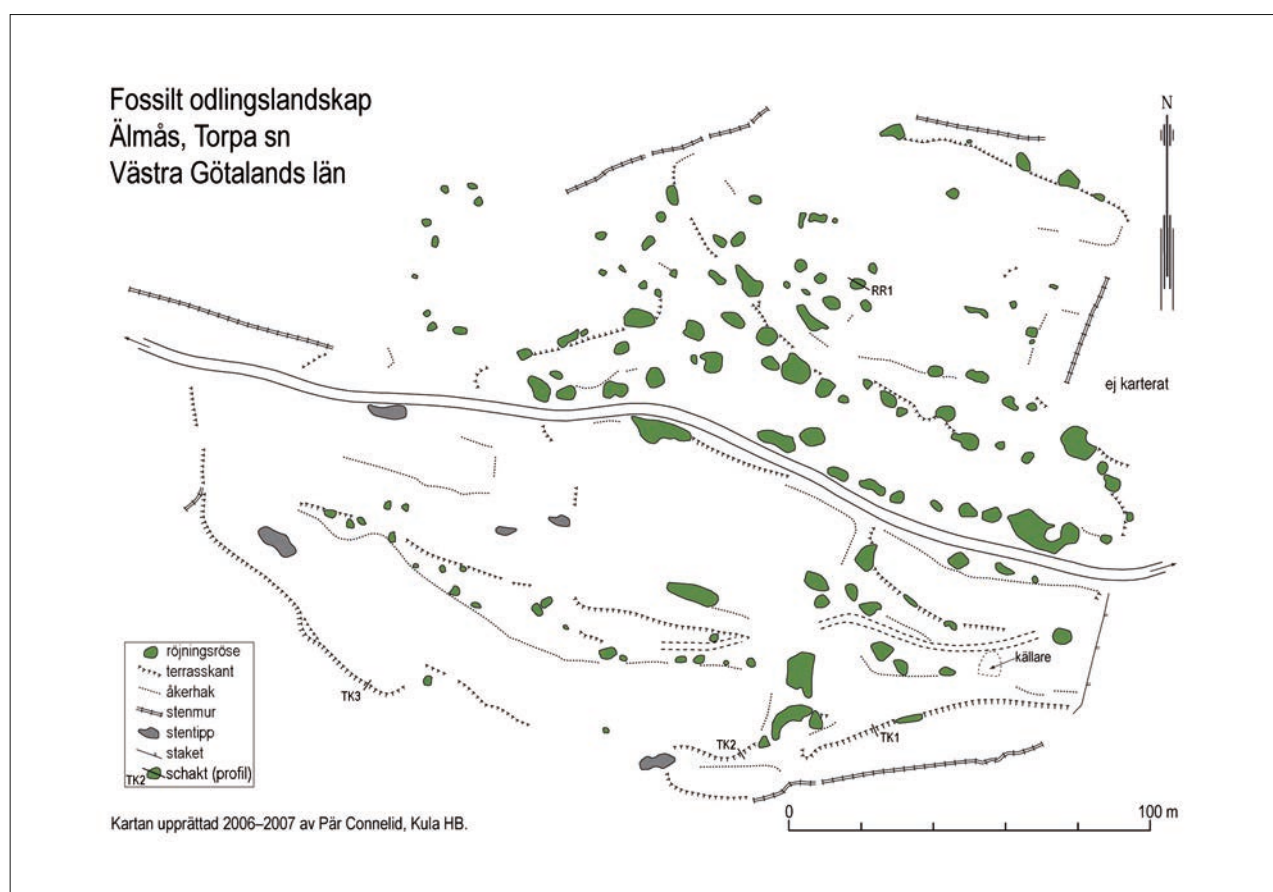
Formspråket inom den karterade ytan har vid en ytlig betraktelse en typiskt ”sentida” prägel. De flesta odlingsytorna var i bruk under 1900-talet och är nästan helt befriade från sten och mindre block. Stenmaterialet ligger vanligen deponerat i små eller halvstora rösen längs åkerkanterna. Inslaget av tippar är litet; renodlade sådana återfinns endast i västra delen, bl.a. nedanför (ej redovisade på fältkartan) den långa terrasskanten i sydväst. En jämförelse med 1815 års karta visar att det ursprungliga antalet röjningsrösen ute på odlingsytorna varit ganska få. De överlag smala tegarna medförde att röjningsstenen redan från början i stor utsträckning deponerades *längs* åkrarna. Sammanlagt endast ungefär femton stycken rösen verkar ha avlägsnats från åkerytorna i det stora gårdet på storskifteskartan.

Flertalet av de 115 karterade rösena ser alltså ganska unga ut, med ett luckert och ofta olikstort stenmaterial överst, men är sannolikt i grunden gamla och har använts under lång tid. Den intensiva stenröjningen under sent 1800- och tidigt 1900-tal resulterade förmodligen endast undantagsvis i att helt nya rösen skapades. Många av röjningsrösena i området

avslöjar en skiktning, med en äldre stenpackning *synlig* underst. Rösenas spridning, framför allt norr om vägen, bidrar alltså till att ge åkermarken en utpräglat småskalig karaktär.

Småskaligheten förstärks även av de tydliga avslutningsformerna. De flesta odlingsytorna begränsas helt eller delvis av hak och terrasskanter. De sistnämnda är särskilt mäktiga söder om vägen. En nästan sammanhängande "avslutningsterrass" längst i söder är 250 meter lång och på flera ställen omkring 1,50 meter hög. FMIS:s uppgifter om 2–3 meter höga terrasskanter är dock något överdrivna. Likväl rör det sig om iögonenfallande former som avslöjar att odlingen i området varit både långvarig och intensiv.

Såväl röjningsrösenas gruppering och utseende som de mäktiga terrasskanterna kring sent brukade ytor ger alltså ett tydligt intryck av att åkermarken i området varit i bruk under lång tid. Som framgår av figur 15, där de fossila formerna jämförs med 1815 års karta, finns på flera ställen röjningsrösen som *inte* sammanfaller med brukad mark i början av 1800-talet. Flest rösen av det här slaget finns i norr, på ett ganska plant höjdparti, genom vilket det 1815 löper en vägsträckning. Några rösen ligger intill ett par ytor som tillkommit vid tiden för laga skiftet 1869 men flertalet verkar ha ett ursprung *före* de äldsta kartorna. Flera av anläggningarna har ett mycket ålderdomligt utseende (jfr fig. 14 och det undersökta röset nedan) och ligger på mark som är dåligt röjd. Ytterligare ett knappt tiotal rösen

Figur 13. Det fossila odlingslandskapet vid Älmås.

Figur 14. Sent brukad odlingsyta norr om vägen i Älmås. Till höger i bild skimtar ett äldre röjningsröse, beläget på dåligt röjd mark.

Figur 15. 1815 års karta över Älmås med fältkartans innehåll projicerad ovanpå.

som kan ha hög ålder återfinns i nordvästra delen av det karterade området. De är mycket flacka och grupperar sig runt små röjda ytor i den överlag steniga terrängen.

På rent morfologiska grunder skulle man kunna räkna med ett förhistoriskt eller medeltida ursprung för de ovannämnda, ålderdomliga rösen. Frånvaron av större arealer med röjningsrösen vid Älmås och de omkringliggande gårdarna tyder dock på att området endast i begränsad omfattning varit föremål för odling under förhistorisk tid, vilket talar för medeltid. Intressant i detta sammanhang är att nästan ingen åkermark norr om vägen är i bruk på den äldsta kartan från år 1646. Namnet "Nylännet" på 1815 års karta indikerar att marken nyodlats ganska nära inpå storskiftesförrättningen. Flera av terrasskanterna är dock så pass mäktiga att man kan misstänka att stora delar av området varit i bruk under äldre historisk tid. Kanske har all mark norr om vägen odlats upp redan under medeltid. Åkern "Nylännet" skulle i så fall kunna avspegla ett återupptagande av mark som kanske lagts öde i samband med den senmedeltida agrarkrisen.

Sammantaget är det alltså mycket som talar för att det fossila odlingslandskapet vid Älmås har en lång historia, *trots* ett vid första anblicken sentida formspråk. Med utgångspunkt i vad som sagts ovan kan ett hypotetiskt medeltida ursprung för stora delar av åkermarken i området förutsättas. En eventuell ödeläggelse indikeras av situationen norr om vägen.

Det fossila odlingslandskapet vid Påsbo är också mycket varierat. Inom naturreservatet norr om riksväg 27 finns flera ganska stora odlingsytor med en del bevarat detaljinnehåll, som brukats under 1900-talet. Precis som vid Älmås är det överlag fråga om en ganska små-

Figur 16. Röjningsröse med sekundärt deponerade större stenar, beläget intill en sent brukad åkeryta i Älmås.

skalig struktur men den planare topografin i detta område har inneburit att terränganpassningen inte blivit lika utpräglad; inslaget av tydliga terrasskanter är exempelvis inte lika stort.

Det mest ålderdomliga inslaget norr om 27:an utgörs av en knappt två hektar stor yta med röjningsrösen. Huvuddelen ligger i granskog omedelbart nordväst om den sentida odlingsmarken. De överlag ålderdomliga rösena fortsätter ut i de öppna, idag betade ytorna mot sydost. Sannolikt har den fossila åkermarken tidigare haft större utbredning i området. Vid första anblicken verkar det här vara fråga om ett ”klassiskt” litet röjningsröseområde, d.v.s. med datering till förhistorisk tid. Som kommer att framgå nedan finns emellertid morfologiska skillnader mellan rösena som tyder på att området har en mer komplicerad historia. Av denna anledning valdes området ut för en närmare undersökning. Vi återkommer strax till denna.

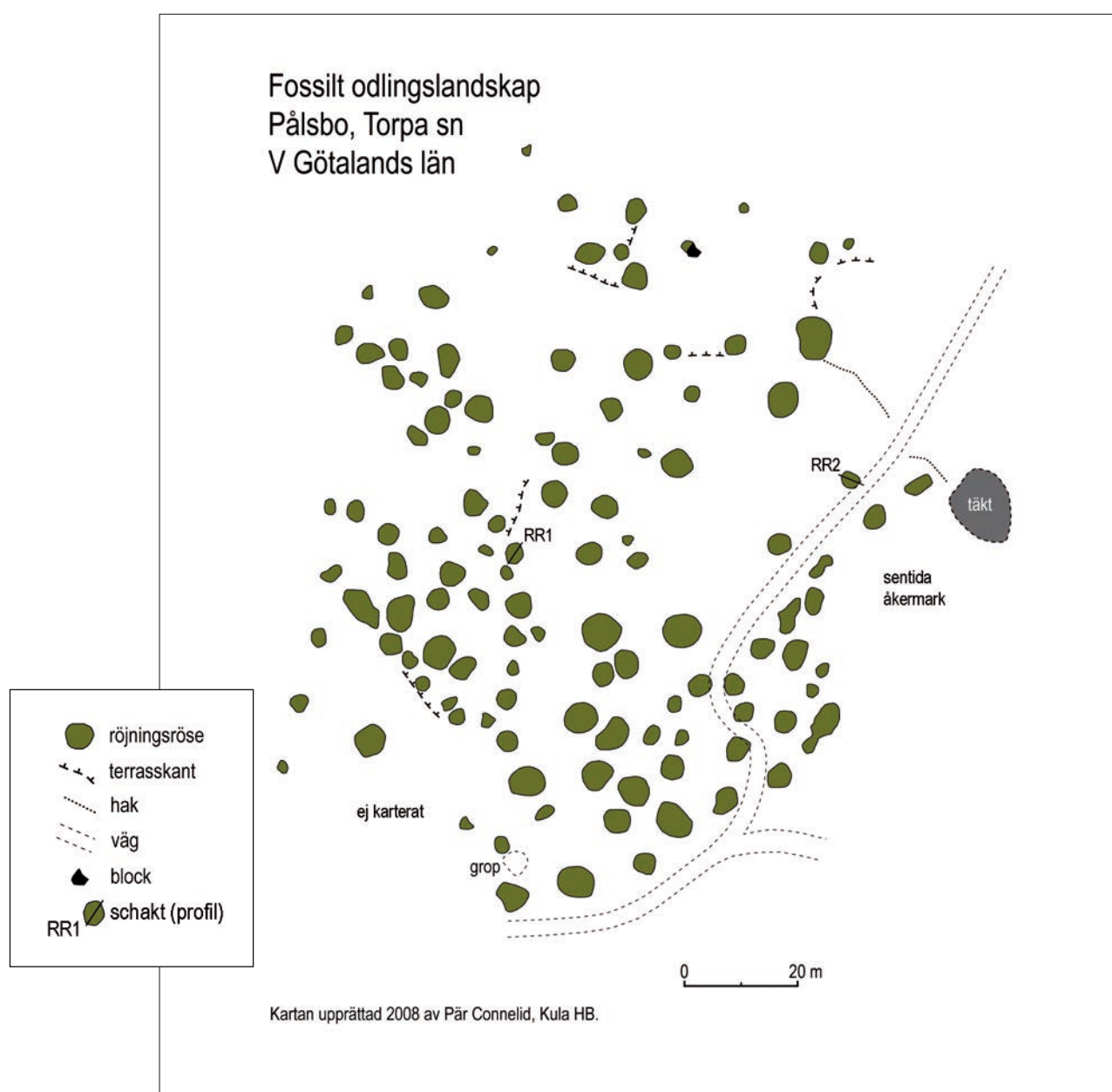
I den delen av Pålshos gamla inägomark som ligger söder om riksväg 27 finns också ganska mycket fossil åkermark bevarad. Förutom några sent brukade ytor strax söder om den kvarvarande gårdsbebyggelsen finns ett välbevarat och innehållsrikt fossilt odlingslandskap i en igenväxande hagmark österut. Området är inte i bruk på 1646 års karta; det återfinns då i äng- och ”betzmarcken” öster om tomten. På häradskartan och laga skifteskartan är däremot delar av marken uppodlad. Strukturen i området domineras av laga skifteskartans oregelbundna småtegar, vilka ofta är tydligt avgränsade av terrasskanter och hak. Karakteren på röjningsrösena varierar starkt men många har ålderdomligt utseende. I området finns även stenmurar och några äldre vägsträckningar.

Figur 17. Röjningsrösen i det lilla röjningsröseområdet i norra delen av Pålshos gamla inägomark.

Flera av terrasseringarna är mellan en halv och en meter höga, vilket indikerar att lämningarna kan ha hög ålder. Med tanke på att området *inte* var i bruk 1646 kan man hypotetiskt kunna tänka sig att marken tagits upp relativt sent, kanske först under 1800-talet, men att det då var fråga om en återröjning. Huvuddelen av terrasskanterna skulle i så fall ha byggts upp under en odlingsfas som ligger före 1600-talet, exempelvis före agrarkrisen under senmedeltid. Situationen liknar här således den vid Älmås (jfr ovan).

För att få grepp om karaktären på de enskilda lämningarna inom röseområdet detaljkarterades detta. Sammanlagt 115 rösen, några svagt utbildade (men fullt synliga) terrasskanter och ett par hak mättes in med totalstation.

Figur 18. Fältkarta över röjningsröseområdet vid Pålsbo.

Figur 19. Urplockat röse vid Pålsbo. Endast en "kantvall" ligger kvar.

Karteringen visade att röjningsrösen skiljer sig åt morfologiskt i flera avseenden. Diametern varierar mellan 2,0 och 6,5 meter, med huvuddelen i intervallet 3–5 meter. Uppenbarligen har här ursprungligen funnits ett flertal ganska breda (5–6 meter) och flacka anläggningar, vilka ger ett mycket ålderdomligt intryck. I området närmast väster om brukningsvägen är emellertid flera rösen urplockade och endast en "kantvall" med sten ligger kvar. Sannolikt har de skattats på sitt innehåll under ganska sen tid, eventuellt i samband med att åkermarken utvidgades i den aktuella delen av inägomarken under 1800-talet.

Flera anläggningar har uppenbarligen påförts sten sekundärt och har fått en mer välvd profil. Särskilt tydligt är detta i zonen mellan den sentida odlingsmarken i öster och in mot det undersökta röset Pålsbo RRI i väster. Flera av de tätt liggande rösen i sydöstra delen av fältkartan har denna karaktär (jfr. fig. 17). I många fall verkar de välvda rösen sakna jordfyllning, i varje fall överst, vilket kan indikera att området varit föremål för ganska intensiv nyröjning vid någon tidpunkt. Troligen har flera av de låga terrasskanterna i området tillkommit under den sista brukningsfasen. Mot bakgrund av att nästan all fossil åkermark väster om brukningsvägen ligger i ett avsnitt med beteckningen "skogsmark" på 1908 års laga skifteskarta, är det inte särskilt troligt att någon egentlig brukning kom till stånd under den mer allmänna uppodlingen på 1800-talet.

I västra och nordvästra delen av området ligger flera av rösen *mycket* tätt i mer kuperad terräng. Några har närmast karaktären av tippar men är svårbedömda under den frodiga mossan. Det kan inte uteslutas att några av dessa anläggningar tillkommit under den agrara revolutionen. Möjligen finns ett samband med det ovan nämnda fenomenet med urplockade rösen längre österut.

De fossila lämningarna utbredning och karaktär vid Älmås, Pålsbo talar alltså starkt för att den förhistoriska odlingen inte haft särskilt stor omfattning i området. Med hänsyn till både topografin, de bevarade lämningarnas karaktär och resultaten från andra undersökta platser i den här delen av länet är det i varje fall svårt att tänka sig ett kontinuerligt markutnyttjande från exempelvis äldre järnålder och vidare in i medeltid. Den första stadigvarande odlingen här bör därför ha kommit igång under medeltid. Vid Pålsbo är topografin mer homogen och där finns även en relativt stor yta med röjningsrösen som av allt att döma tidigare haft ännu större utbredning. Situationen kan tyda på att odlingen där har en längre historia än vid Älmås.

Vid Älmås talar de många mäktiga terrasskanterna för att marken odlats längre tillbaka än 1500-talet, då gården första gången dyker upp i skriftligt källmaterial. Vid både Älmås och Pålsbo indikeras ödeläggelse genom att äldre åkermark verkar ha återuppodlats relativt sent.

De arkeologiska undersökningarna vid Älmås

I syfte att försöka få grepp om kronologin vid Älmås grävdes fyra schakt, där huvudintresset riktades mot de mäktiga terrasskanterna längst i söder. Norr om vägen undersöktes ett av de ålderdomliga röjningsröset på höjden. Terrasskanterna undersöktes med hjälp av grävmaskin medan röjningsröset grävdes för hand. Vi börjar med en redovisning av resultaten från det sistnämnda. Schaktens lägen framgår av fältkartorna ovan. Kol 14-resultaten nedan anges i 2 sigma-intervallet, och har kalibrerats med programvaran OxCal 4.2.

Älmås RR1

Det undersökta röjningsröset är beläget på ganska plan, stenig mark och var före undersökningen kraftigt övervuxet med mossa och gräs. Sydvästra hälften av anläggningen rensades fram, varvid en packning med ganska blandat innehåll framträdde, dock med tydligt större stenar (40–50 cm) i botten och övervägande mindre överst. En stor andel av de minsta, 10–15 cm stora stenarna hade en tydlig tyngdpunkt ut mot den angränsande odlingsytan i nordväst. Tre stycken 70–80 cm stora block syntes i ytterkanterna.

Övre delen av stenpackningen i vänstra delen av profilen saknade jordfyllning, vilket tyder på att den avslutande röjningsverksamheten varit ganska intensiv och i första hand berört den tydligaste odlingsytan i nordväst. Närmast det stora blocket till höger i profilen fanns dock jordfyllning; materialet var här överlag också något större. Nära inpå blocket syntes flera ganska stora, lätt iakttagbara kolbitar.

Den mörkbruna fyllningen i vänstra delen av röset hade en mäktighet på ungefär 20 centimeter och vilade på en bitvis ganska tydligt bevarad blekjordshorisont. Undre delen av fyllningen närmast det vänstra blocket var delvis kraftigt mörkfärgad och innehöll avsevärt mer träkol än till höger.

Den angränsande matjorden utanför röset var delvis mycket flammig och visade tydliga tecken på urlakning. Förhållandet tyder på att lång tid förflutit sedan marken brukades senast.

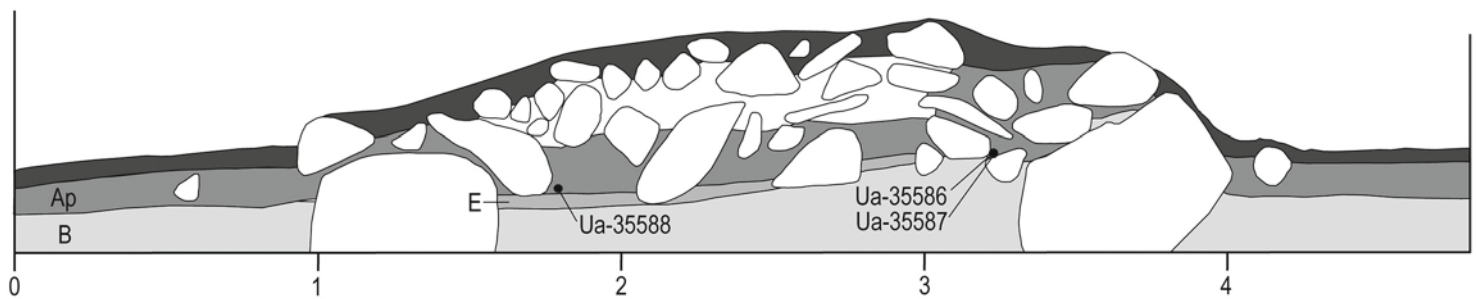
Den jordfyllda delen av röset närmast högra blocket bedömdes som den säkraste kon-

Figur 20. Röjningsröset i norra delen av den fossila åkermarken före undersökning.

Figur 21. Det undersökta röjningsröset i Älmås framrensat.

Figur 22. Profilritning i schaktet Älmås RR1.

texten för att datera anläggningens äldsta fas. Här fanns relativt gott om träkol med flera halvstora stenar ovanpå. Både ett bulkprov (Ua-35587) och en enstaka bit (Ua-35586) från en position nära blocket analyserades. Den enstaka biten (ek) hamnade i intervallet AD 1026–1182, d v s tidig medeltid. Bulkprovet (ek) visade sig ha högre ålder: AD 664–889. Den insamlade volymen är således inte åldershomogen men avvikelsen är å andra sidan inte särskilt stor. Sannolikhetsfördelningen inom 2 sigma-intervallet (vilken dock ska användas med försiktighet) indikerar att bulkprovets verkliga ålder återfinns i yngre delen av intervallet. Mot bakgrund av att de daterade proverna helt bestod av ek kan skillnaderna eventuellt ha med egenåldern på själva träet att göra.

Det andra daterade provet uttogs nära vänstra blocket, i den kolbemängda delen av fyllningen omedelbart ovanför blekjorden. En bit asp daterades och hamnade i intervallet AD 1425–1617. Sannolikhetsfördelningen har här en tydlig tyngdpunkt bakåt; troligen ligger provets ålder i 1400-tal eller tidigt 1500-tal. Dateringen kan således avspegla en nyröjning som givit upphov till den intilliggande, välröjda ytan i nordväst.

Älmås TK1

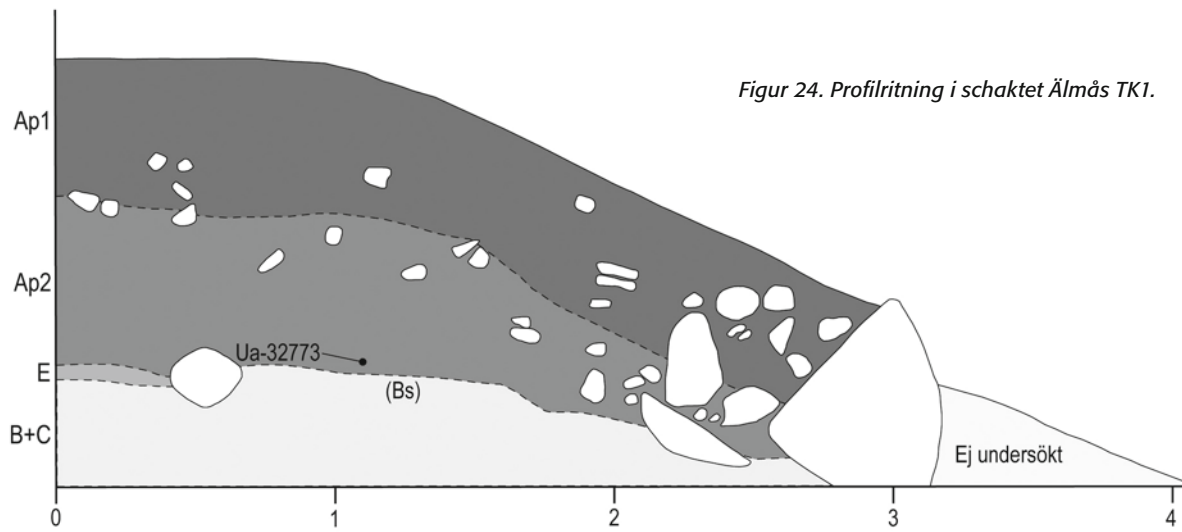
Schaktet grävdes i sydöstra delen av det karterade området. Terrasskanten, som sammanfaller med södra begränsningen på en långsmal odlingsyta på 1815 års karta, syntes före undersökningen vara uppemot 1,5 meter hög. I nedre delen fanns ett jordfast block. Utgrävningen visade att blocket utgjorde basen i ett litet röjningsröse som byggts på under en del av kolluviets tillväxt.

Matjordens mäktighet i kolluviet uppgick till cirka 110 cm. Den var emellertid tydligt skiktad. Övergången mellan Ap-horisonterna var genom de olika nyanserna tydlig men ganska ojämn. Övre hälften (Ap1) utgjordes av brun-mörkbrun, siltig-sandig jord med relativt stort inslag av 5–10 cm stora stenar. Här fanns även enstaka maskar och många rottrådar. Träkol i denna delen av kolluviet var påtagligt låg.

Matjorden i undre hälften av kolluviet (Ap2) var klart ljusare och överlag flammig. En del av denna flammighet var troligen orsakad av gamla sorkgångar. Träkol förekom spritt i hela horisonten, med en viss ökning mot botten. Matjorden vilade till största delen på en B-horisont, är de övre 5–10 centimetrarna hade tydlig rostjordskaraktär. I övergången mellan Ap- och B-horisonten fanns emellertid fläckvis rester efter en relik blekjord. Längst

Figur 23. Älmås TK1
strax före genom-
grävning.

Figur 24. Profilirtning i schaktet Älmås TK1.

till vänster i profilen var blekjorden mer välbevarad och bitvis intakt.

Den tydliga skiktningen i kolluviet kan inte tolkas på något annat sätt än att någon form av kontinuitetsbrott i odlingen föreligger. Övre delen av Ap2-horisonten var mycket flammig, vilket delvis torde avspegla en igenväxning och begynnande urlakning av matjorden. Även sorkgångarna, som också var koncentrerade till denna nivå, skulle möjligen kunna peka mot en igenväxning.

Något daterbart träkol i övergången mellan Ap1 och Ap2 påträffades inte; frekvensen var låg och de flesta bitarna mycket små. En volym för datering av humus i översta delen av Ap2-horisonten uttogs men kom aldrig att dateras. I den kraftigt störda blekjorden några centimeter ovanför övergången mellan Ap2 och B-horisonten insamlades flera prover. Dessa uppvisade stor spridning med avseende på de ingående trädslagen; såväl al, björk, ask, hassel som ek förekom. Diversiteten, med både ljusälskande och mer skuggbenägna träd, kan tolkas som att även åldersspridningen bland kolet är stor. Trots att mängden träkol var jämförelsevis liten även på denna nivå lämnades en hasselbit in för ^{14}C -analys. Provet (Ua-32773) ålder återfinns i intervallet 795–490 BC, d.v.s. yngre bronsålder. Detta är ju en närmast ”klassisk” tidsperiod när det gäller dateringarna från Sjuhäradsbygdens röjningsröseområden, så det kan naturligtvis inte uteslutas att dateringen verkligen avspeglar en viss odling under perioden ifråga. Som vi ska se längre fram är emellertid denna datering den enda i sitt slag från Älmås/Pålsbo-området. Under alla omständigheter torde *inte* en eventuell odling under denna period ha varit så pass intensiv att den givit upphov till kolluviet.

Älmås TK2

Schaktet grävdes genom en terrasskant strax väster om föregående. Avståndet mellan platserna uppgår endast till 25 meter. Det rör sig dock om två skilda odlingsytor. Motivet för att undersöka den aktuella terrasskanten var bl.a. den lägre mäktigheten jämfört med Älmås TK1, trots ett betydligt större och djupare terrassplan. Mäktigheten, på knappt en meter, skulle alltså kunna tänkas bero på att kolluviet etablerats vid ett senare tillfälle.

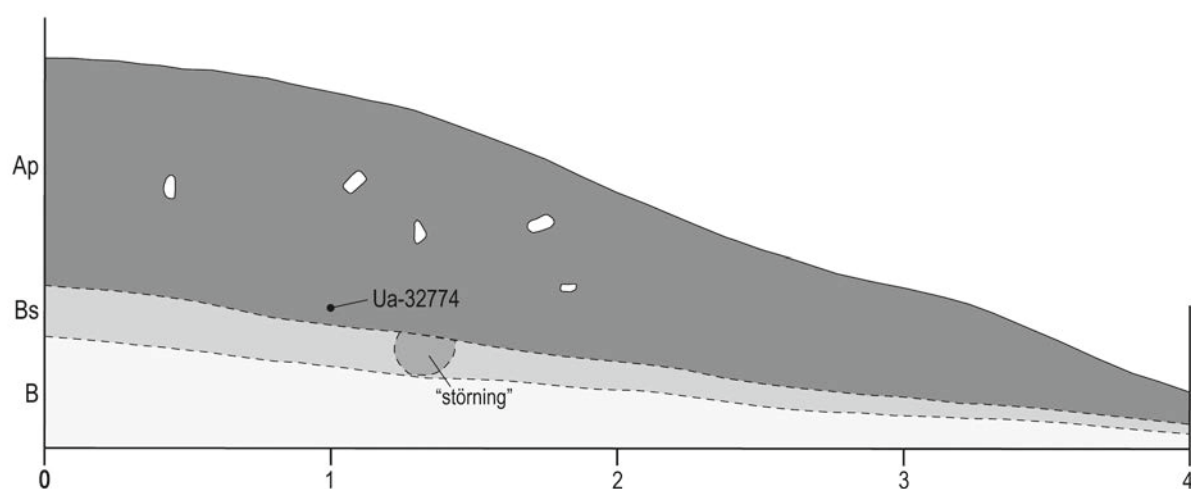
Som framgår av profilritningen hade matjorden i kolluviet en största mäktighet på 80 cm. Jorden utgjordes av sandig-siltig morän med måttligt steninnehåll. Färgen var brun, något mörkare i den översta, senast bearbetade delen. Maskarna var få medan rottrådar förekom rikligt. Ingen skiktning av det slag som konstaterades i Älmås TK1 gav sig till känna, vilket tyder på att kolluviet tillkommit successivt utan längre avbrott i brukningen.

Träkolsfrekvensen var jämförbar med Ap2-horisonten i föregående schakt och synliga bitar förekom spritt i hela volymen. Frekvensen ökade dock tydligt mot botten och var som störst 5–10 cm ovan övergången mot B-horisonten. Här insamlades flera prover. Tre halvstora bitar inlämnades för vedartsbestämning. Två utgjordes av hassel och den tredje av ek. En av hasselbitarna (Ua-32774) ^{14}C -analyserades och resultatet hamnade i intervallet AD 1448–1635. Dateringen är samtida med provet Ua-35588 från röjningsröset ovan. Detta stärker onekligen misstanken om en nyröjning i området under 1400- eller tidigt 1500-tal. Vi återkommer emellertid till en diskussion kring detta längre fram.

B-horisonten under matjorden hade (överst) karaktären av rostjord men var inte lika rödfärgad som i de två övriga terrass-schakten. En mindre utpräglad sådan kan naturligtvis förklaras av att den inledande odlingen omvandlat övre delen av den ursprungliga horisonten. En annan möjlighet är att åkerbruket föregåtts av en markanvändningsfas som påver-

Figur 25. Framrensad profil i schaktet Älmås TK2.

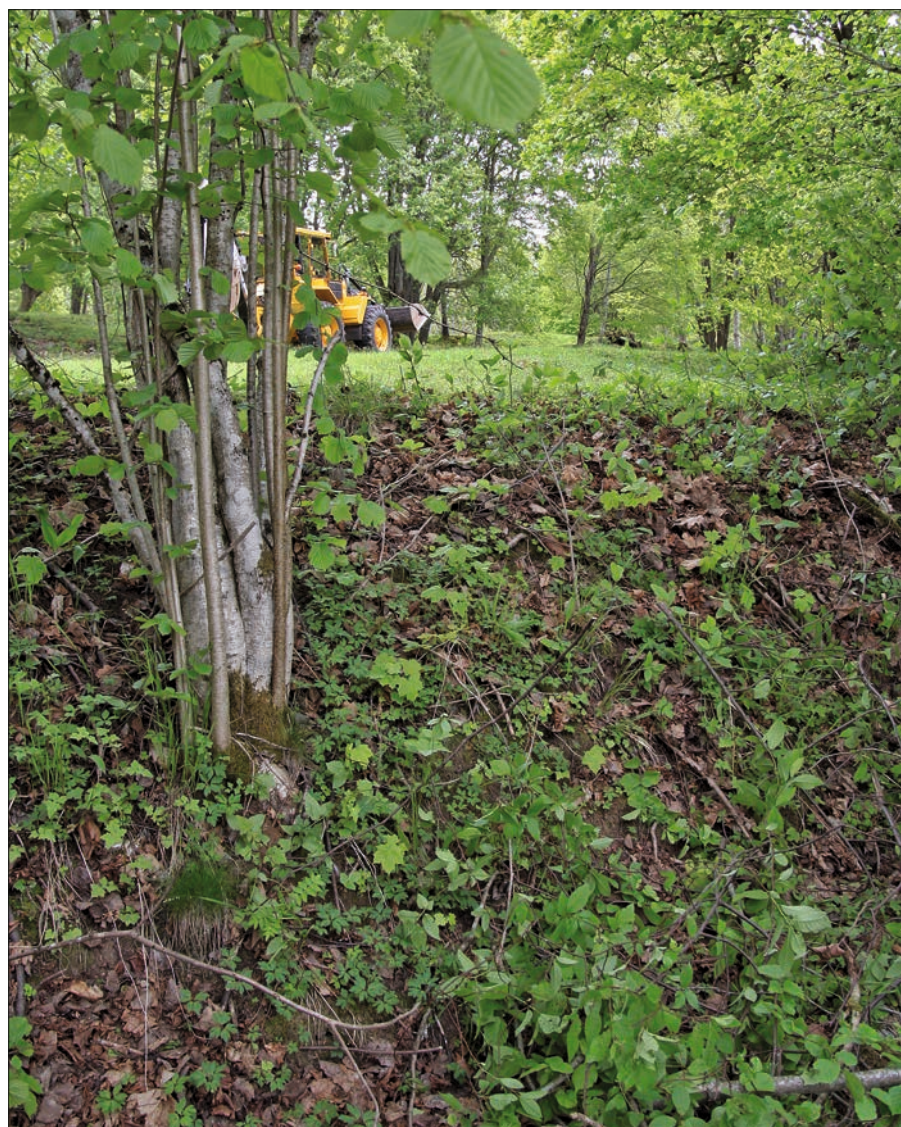
Figur 26. Profilritning i schaktet Älmås TK2.

kat jordmänsbildningen i mer positiv riktning. Mellan 1,20 och 1,40 fanns en störning i B-horisonten innehållande en del matjord och träkol.

Älmås TK3

För att få ytterligare statistisk säkerhet i dateringarna från terrasskanterna i den aktuella delen av Älmås gamla inägor grävdes ett tredje schakt längre västerut. Det rör sig här om den synbarligen mäktigaste terrasseringen i hela området, vilken sammanfaller med södra begränsningen för en av de västligaste odlingsytorna på 1646 och 1815 års kartor. Mäktigheten bedömdes före undersökningen vara närmare 1,50 meter.

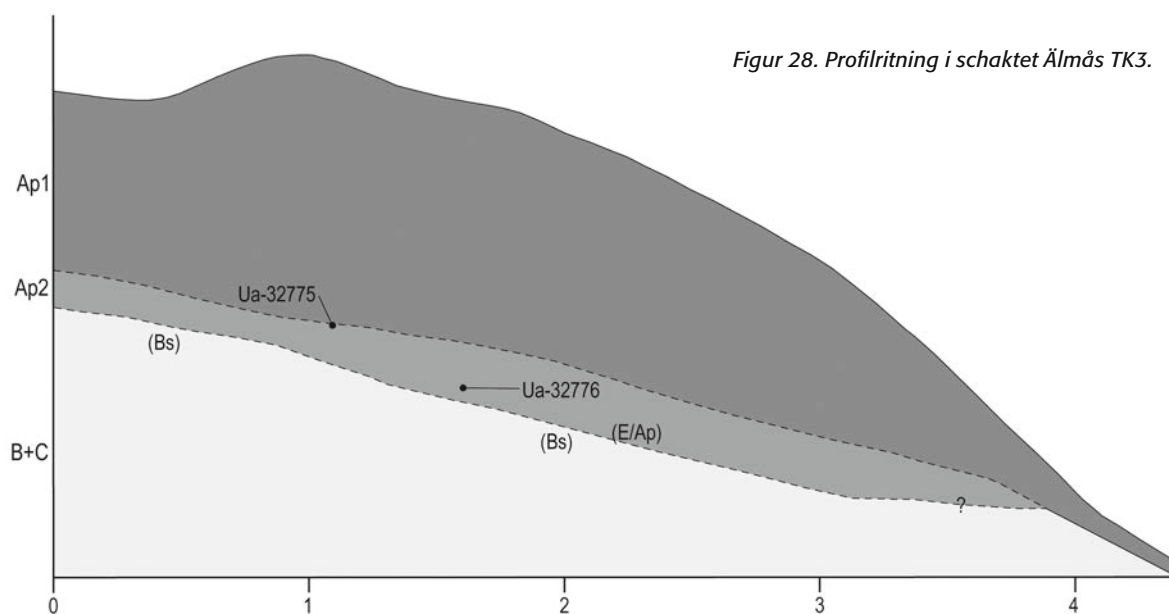
Genomgrävningen visade att kolluviet i terrasskanten hade en största mäktighet på 120 cm. Liksom i schaktet Älmås TK1 uppvisade matjorden en tydlig skiktning, med två ho-

Figur 27. Den undersökta terrasskanten längst i väster före undersökning.

risoner (Ap1 resp. Ap2) av delvis olika karaktär. Här var dock den övre, mörkare (brunmörkbrun färg) horisonten betydligt mäktigare och uppgick till hela 90–100 cm. Den bestod av sandig-siltig morän med lågt steninnehåll. Enstaka maskar påträffades endast i övre delen. Mängden rottrådar var stor.

Ap2-horisonten, vilken sannolikt också utgjorde ett kolluvium, var 20–30 cm tjock och hade klart ljusare färg (ljusbrun-brun) än Ap1. Precis som i Älmås TK1 var den flammig,

Figur 29. Tydligt utbildad blekjord i den ej dokumenterade väggen i schaktet Älmås TK3.

vilket kan vara resultatet av igenväxning. I dess botten fanns rester efter en blekjord som emellertid inte var homogen utan snarast uppblandad med matjorden. Av denna anledning har den inte redovisats som en egen horisont i profilritningen. I den motstående väggen var blekjorden mer välbevarad. Där framgick också att den understa delen av Ap2-horisonten var något mörkare; hela jordmånkontexten var här således mer intakt. Den underliggande B-horisonten var tydligt rostfärgad men inte helt homogen.

Träkolfrekvensen i Ap1-horisonten var inte särskilt hög. Däremot innehöll Ap2-horisonten *mycket* kol, vilket dessutom tydligt ökade mot botten. Den av mat- och blekjord sammanblandade undre delen av horisonten innehöll största koncentrationen, däribland flera centimeterstora bitar. Artdiversiteten i de insamlade träkolsproverna på denna nivå var, liksom i schaktet Älmås TK1, ganska stor. De inblandade trädslagen utgjordes av björk, lönn, ask, ek och hassel. Även här kan det alltså föreligga en viss risk att materialet härrör från flera olika perioder.

I syfte att försöka datera en första brandröjning valdes den största björkbiten (Ua-32776) från bottenivån ut för ¹⁴C-analys. Det kalibrerade intervallet blev här AD 1047–1268, d.v.s. tidig- eller högmedeltid. Eftersom träkolfrekvensen var påtagligt låg i nästan hela Ap1-horisonten gjordes inget försök att provta i dess botten. Istället lämnades ytterligare ett prov från den allra översta delen av Ap2-horisonten in för ¹⁴C-analys. Provet kunde kontextuellt antas höra samman med träkolet längre ned i den endast 20–30 cm mäktiga horisonten och i varje fall ge en *terminus post quem*-datering för upplagringen av den ovanför liggande matjorden. Även här daterades en björkbit (Ua-32775), vilken hamnade i intervallet AD 1266–1392. Det skiljer, inte helt oväntat, särskilt mycket i ålder mellan de båda proverna; 2 sigma-intervallen överlappar i själva verket varandra. ”Sannolikhetsfördelningen” inom respektive 2 sigma-intervall antyder också samtidighet. Det övre provet kan naturligtvis vara några hundra år yngre och höra samman med en nyröjning, d.v.s. knyts till Ap1 horisonten.

De arkeologiska undersökningarna vid Pålsbo

I syfte att försöka få grepp om den äldsta odlingsutvecklingen vid Pålsbo grävdes två anläggningar i det karterade röjningsröseområdet samt en terrasskant söder om riksväg 27. Läget för den undersökta terrassen framgår av figur 33 nedan och för rösen på fältkartan i figur 18.

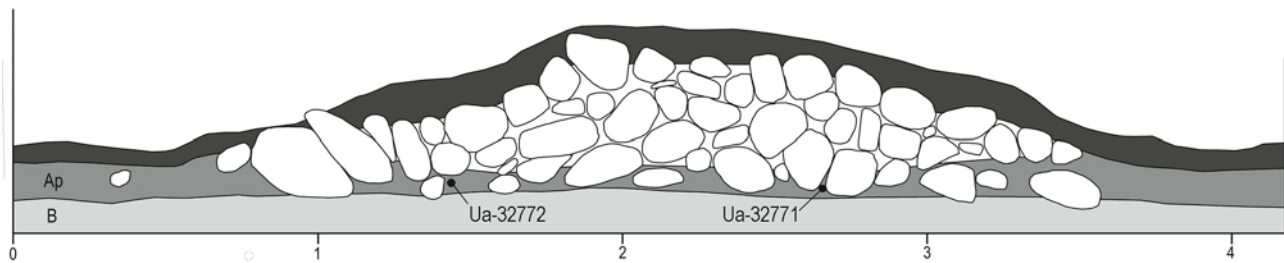
Pålsbo RR1

Röset ligger i västligaste delen av den plana delen av området, omedelbart intill en låg terrasskant. Det syntes före undersökningen vara 4 x 3,5 meter stort, 0,50–0,60 meter högt och kraftigt övervuxet med mossa. Västra hälften av röset rensades fram för hand och grävdes ut.

Efter rensning framträdde en stenpackning som till stor del saknade jordfyllning. Packningen dominerades av överlag rundade, 15–20 cm stora stenar, med några större liggande överst i norra delen. På fotot (fig. 30) syns hur den övre packningen vilar på ett äldre skikt sten, liggande i jord. I bilden anar man också hur det övre materialet är något ”förskjutet”

Figur 30. Röse 1 vid Pålbo framrensad.

Figur 31. Profilritning över Pålbo RR1.

mot den plana och sannolikt senast brukade ytan upp till höger. De fyra större stenarna till vänster i bild visade sig vara jordfasta.

Längst ned i den jordfria, övre packningen fanns en del barr och annan förna. Därunder vidtog en tunn blekjordshorisont och under denna en tunn matjordsliknande fyllning. Den undre packningen syntes bestå av ganska blandade stenstorlekar. Sannolikt har den ursprungliga stenhålden i marken varit mycket hög, vilket delvis gjorde det svårt att skilja på naturlig sten och sådant som kastats ihop i röset. B-horisonten var endast svagt rödfärgad. Matjorden ute i de omgivande åkerytorna var brunfärgad och 10–12 centimeter mäktig. Överst syntes en svag blekjord.

Möjligheterna att datera det sekundära stenmaterialet bedömdes som små. Istället lämnades två kolprover (en ekbit samt en obestämd ”lövträd”), uttagna direkt under två olika stenar i den *undre* stenpackningen, in för ^{14}C -analys. Åldern på proverna visade sig ligga mycket nära varandra. De kalibrerade 2 sigma-intervallen blev AD 1018–1155 (Ua-32771) respektive AD 904–1152 (Ua-32772). Sannolikhetsfördelningen inom det sistnämnda fokuserar på periodens senare del. Resultatet tyder på att den första röjningen i området ägde rum under tidig medeltid, möjligen sen vikingatid.

Pålsbo RR2

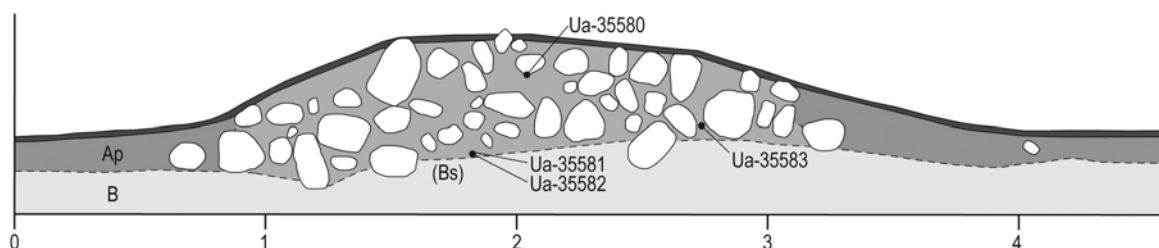
Det andra röset är beläget intill brukningsvägen och den moderna åkermarken i nordost. Det ligger på mycket plan och till synes välrojd mark, ett tiotal meter söder om ett tydligt utbildat hak. Det syntes före undersökningen vara cirka tre meter i diameter, 0,50 meter högt och helt övervuxet med mossa och gräs. Motivet för att gräva ut denna anläggning var att försöka komma åt den nyröjning som av allt att döma ägt rum i området efter den första odlingsfasen under tidig medeltid. Rösets ringa storlek och ganska homogena uppbyggnad antogs indikera att det *inte* tillkommit under den äldsta fasen.

Södra hälften av röset rensades fram för hand och grävdes ut. Rensningen blottade en helt igenom jordfylld packning, innehållande påtagligt rundade stenar av varierande storlekar. Det senare tyder på någon form av glacifluvial påverkan på jordmaterialet i området. Genomgrävningen avslöjade en generell uppbyggnad med ett flera 30–35 cm stora stenar underst och mindre men blandade storlekar längre upp i anläggningen. I botten förekom dock ett flertal 5–10 cm stora stenar.

Matjorden i de angränsande åkerytorna utgjordes av brun, sandig morän med låg stenhalt. Övergången mot B-horisonten var här mycket ojämn och delvis otydlig, till stor del sammanfallande med gränsen mot hårt ”packad” småsten. Fyllningen i röset hade ungefär samma egenskaper. Däremot hade B-horisonten under röset delvis karaktären av rostjord, vilket visar att en viss podsolerung ägt rum före odlingen.

Kolfrekvensen var generellt hög på flera nivåer i röset. För att få en *terminus post quem*-datering för det allra senast deponerade stenmaterialet insamlades några träkolsbitar direkt under ett par stenar i det översta skiktet. Vedarterna visade på en viss spridning, med ek, björk och en bit gran. Eftersom eken dominerade lämnades en sådan bit (Ua-35580) in för ¹⁴C-analys. Analysresultatet är problematiskt och 2 sigma-intervallet sträcker sig ända från 1523 och fram i modern tid. Med tanke på att röset knappats tillförts något nytt stenmaterial under 1900-talet torde intervallet grovt kunna inskränkas till perioden 1520–1810 AD. Sannolikhetsfördelningen inom intervallet visar dock på en tyngdpunkt under 1600-tal.

I västra delen av röset (till vänster i profilen) var övergången mellan fyllning och B-horisont mycket kolbemängd. De understa 3–5 cm var dessutom något mörkare än övrig fyllning. Själva övergången var bitvis ganska skarp och jämn, vilket förmodligen avspeglar att marken varit odlad innan stenmaterialet kom på plats. En mindre volym med träkol från denna nivå samlades in. Vedarterna hade samma spridning som i det övre provet men här

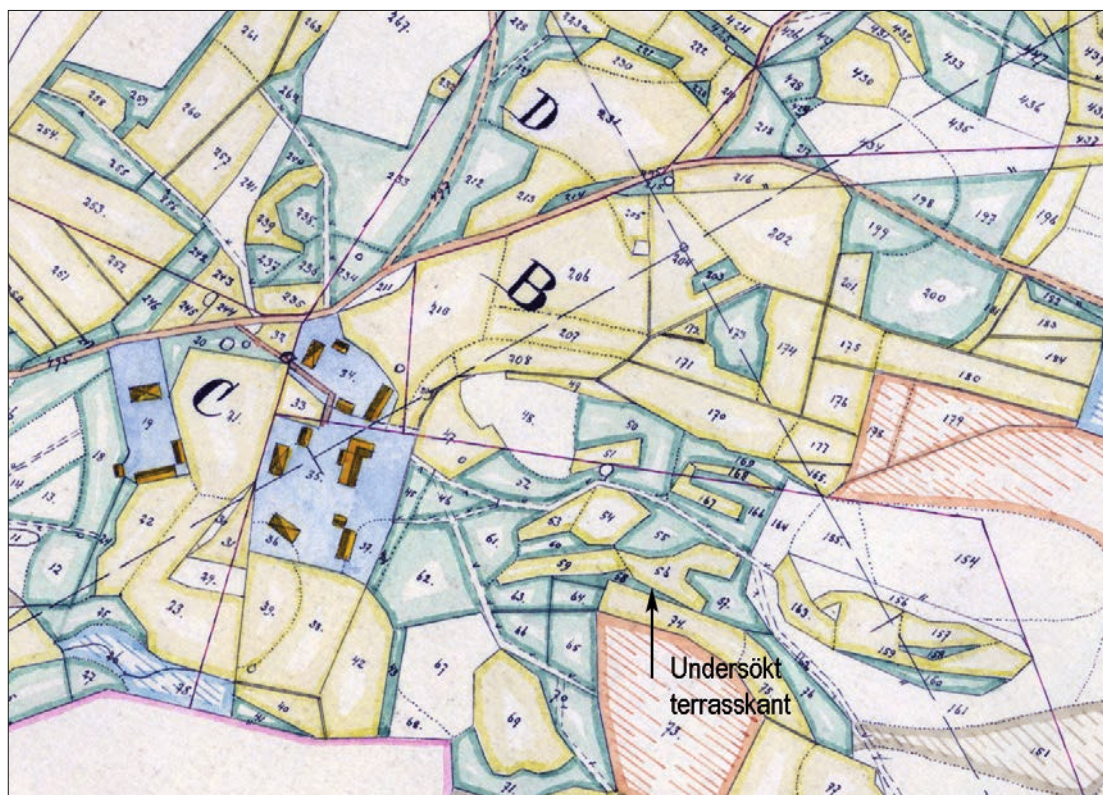

Figur 32. Profilritning över röse 2 vid Pålsbo.

dominerade björk framför ek. Två prover ^{14}C -analyserades, dels ett bulkprov (Ua-35582) innehållande fragment från samtliga 15 björkbitar i volymen, dels en enstaka björkbit (Ua-35581). Bulkprovets ålder ligger i intervallet AD 1514–1798 medan den enstaka kolbiten hamnar i intervallet AD 1642–1806 (efter borttagande av "1900-talstoppen"). Mycket talar alltså för att båda dessa prover är från 1600- eller 1700-talen och att det är samma kontext som det översta provet.

I östra delen av röset (till höger i profilen) var fyllningen något mörkare och övergick cirka 10 cm från B-horisonten i ljusare material, d.v.s. nästan omvänt förhållandet i västra delen av anläggningen. Situationen kan tolkas som att den här delen av röset har en annorlunda tillkomstshistoria. Även här var frekvensen träkol ganska hög, med i stort sett samma spridning av träslagen som i tidigare volymer. Vid sidan av björk, ek och en granbit förekom också tre bitar *salix*. Eken dominerade och valdes därför ut för ^{14}C -analys (Ua-35583). Samtliga nio bitar daterades i form av ett bulkprov vars ålder hamnade i intervallet AD 1445–1632.

Den ursprungliga idén om att detta röset är något senare än de flackare och större anläggningarna i granskogen något längre västerut får stöd genom utgrävningen. Samtliga dateringar hamnade i tidigmodern tid. I praktiken skulle de kunna vara i stort sett samtida, alternativt avspegla ett par olika röjningsfaser under perioden från omkring år 1500 och fram till 1700-talet. Granens närvaro i alla de daterade volymerna tyder på igenväxning, vilket kan tolkas som att vi här har att göra med nyröjning efter den senmedeltida agrarkrisen.

Figur 33. Läget för den undersökta terrasskanten vid Pålbo i förhållande till situationen på laga skifteskartan från år 1908. Akten O181-33:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv.

Pålsbo TK

För att kontrollera om åkermarken i södra delen av Pålsbos gamla inägomark har samma ursprung som röjningsrösen i norr grävdes ett schakt genom en av terrasskanterna söder om riksväg 27. Den sammanfaller med södra begränsningen på en långsmal odlingsyta på laga skifteskartan från 1908. Mäktigheten på knappt en meter kunde, som redan nämnts, tolkas som att odlingen i området har en lång historia.

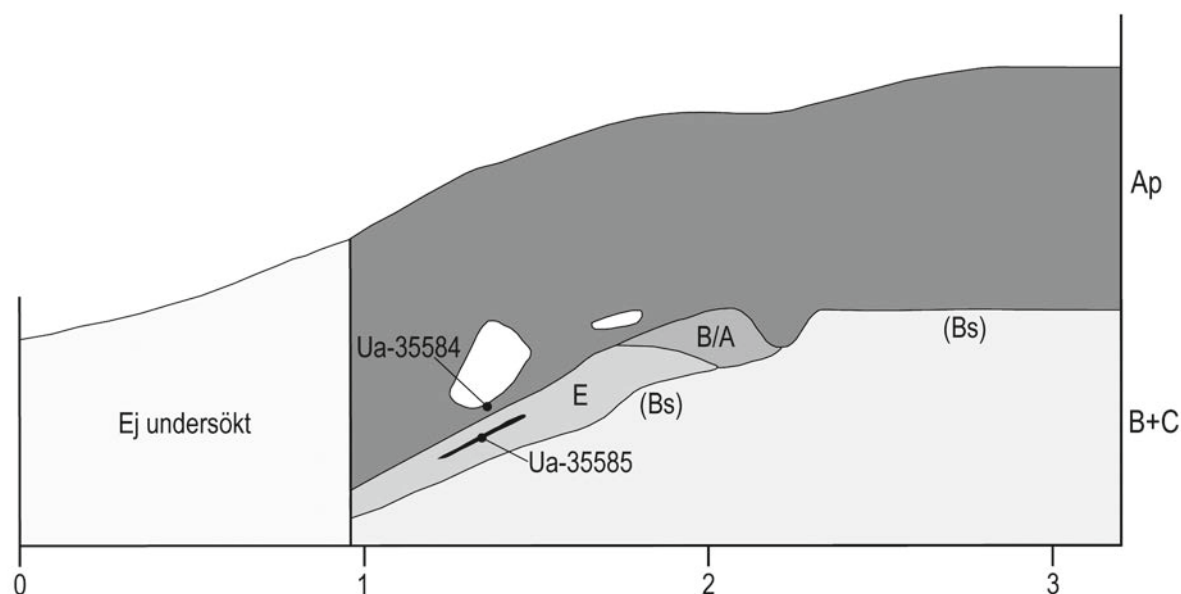
Ett två meter långt schakt handgrävdes tvärs över terrasskanten. Mäktigheten på den överlag homogent brunfärgade matjorden i kolluviet visade sig uppgå till 70 cm. I vänstra delen av profilen var dock jorden något mörkare och luckrare, vilket tolkades som en störning av något slag, möjligen ett borttaget träd eller en stubbe. Det var svårt att bestämma hur långt ned störningen nått; en halvmeter ned blev den luckra/mörkare matjorden mer kompakt och ljusare. I schaktets lägre del fanns flera stenar i matjorden, av vilka en hamnade i profilen. Förmodligen rör det sig här om löst liggande röjningssten men det kan inte uteslutas att ett mindre röse sträckt sig mot öster.

Förutom störningen i nedre delen uppvisade matjorden ingen skiktning utan hade samma karaktär ända ned i botten. I övre delen av schaktet var övergången mellan matjorden och B-horisonten tydlig men ojämn. Träkolsfrekvensen var låg med endast en svag ökning mot bottenpartiet. Inga bitar av acceptabel storlek påträffades här.

I nedre delen av schaktet fanns en delvis mycket välbevarad blekjord (E-horisont) direkt

Figur 34. Framrensad profil genom terrasskanten vid Pålsbo.

Figur 35. Profilritning över terrasskanten vid Pålbo.

under matjorden. Den var mest homogen och kompakt under en kollins och vidare nedåt, till vänster i profilen. Längre till höger syntes den vara störd och blandad med material från B-horisonten. Underst i profilen fanns en B-horisont i form av rostjord, vilken tillsammans med blekjorden visar att markprofilen före uppodlingen varit kraftigt podsolerad.

Två kolprover lämnades in för ^{14}C -analys. En ganska stor bit träkol påträffades strax under stenen längst till vänster i profilen, d.v.s. nära övergången mellan kolluviet och blekjorden. Det rörde sig om en tallbit (Ua-35584) som visade sig vara modern. Det andra provet (Ua-35585) togs i den distinkta kollinsen ett par, tre centimeter ned i blekjorden. Resultatet hamnade här i intervallet AD 1024–1155.

Det moderna provet kan inte tolkas på något annat sätt än att den störning som syntes i nedre delen av kolluviet påverkat även bottennivån. Dateringen av kollinsen i den övre delen av blekjorden, som från just denna nivå var helt intakt, är praktiskt taget identisk med det två dateringarna från röse I norr om vägen. Sannolikt röjdes alltså även marken i denna del av inägorna under tidig medeltid.

Detaljarteringen och de arkeologiska underökningarna i det lilla röjningsröseområdet avslöjar att odlingshistorien i området är komplex. För det första är det inte, trots att formspråket vid en första anblick kan tyda på det, fråga om ett klassiskt västsvenskt röseområde med ett ursprung i yngre bronsålder eller äldre järnålder. Den primära odlingsfasen inföll av allt att döma under tidig medeltid. Att röjning verkligen ägde rum i stor skala vid Pålbo under denna period bekräftas av dateringen från terrasskanten i området söder om riksväg 27.

Odlingsutvecklingen vid Älmås/Pålsbo – en sammanfattande tolkning

Resultaten från utgrävningarna av den fossila åkermarken vid Älmås och Pålsbo visar entydigt att området har en betydligt längre odlingshistoria än vad uppgifterna i skriftliga källor eller FMIS låter ana. Merparten av de sammanlagt 15 ¹⁴C-dateringarna som nu föreligger från området fokuserar starkt på medeltid.

Två ¹⁴C-analyser hamnade i förhistorisk tid, dels i bottennivån i en av terrasskanterna vid Älmås, dels ett bulk-prov från röjningsröset i samma område. Det sistnämnda är svårt att tolka eftersom det inte finns någon referensdatering från ett enstaka fragment från samma volym. Provet från terrasskanten kan mycket väl avspegla en äldsta röjningsfas i övergången mellan brons- och järnålder; perioden ifråga återkommer ju ständigt vid undersökningar av fossilt odlingslandskap (röjningsröseområden) i Sjuhäradsbygden (jfr Mascher 1993). Det är dock rimligt att anta, att ytterligare en eller ett par dateringar hade slagit igenom i dateringsunderlaget om odlingen verkligen hade stor omfattning vid denna tidpunkt. Inte ens i röjningsröseområdet vid Pålsbo verkar odlingen ha varit igång under förhistorisk tid. I kombination med den nästan totala frånvaron av både röjningsröseområden och förhistoriska gravar i området som helhet kan inte resultaten i nuläget tolkas på annat sätt än att en första, förhistorisk röjningsfas varit kortvarig och areellt begränsad.

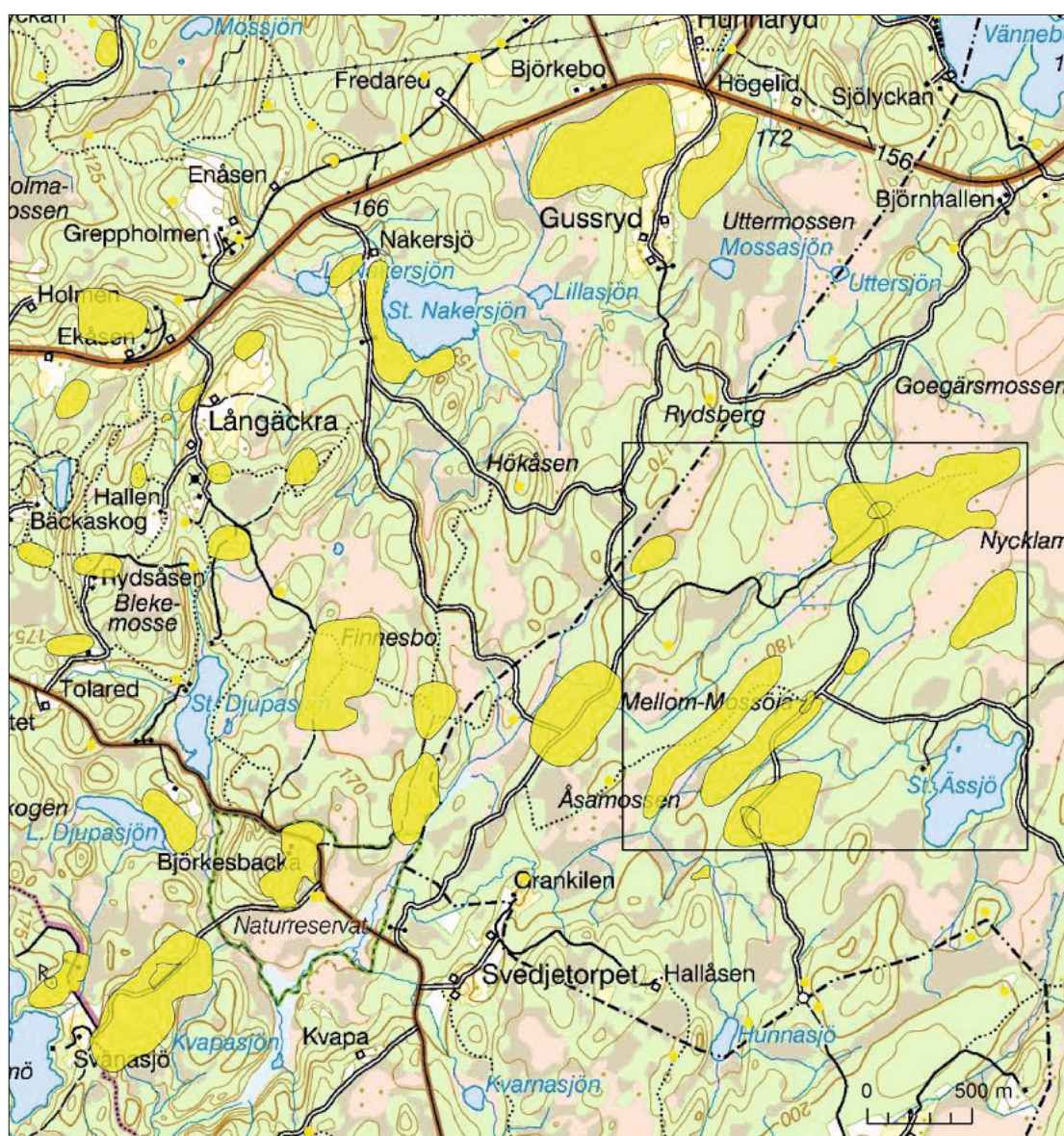
Inte mindre än en tredjedel av dateringarna uppträder i intervallet 960-1270 AD. Dateringar till denna period förekommer i både rösen och terrasskanter, såväl vid Älmås som Pålsbo. Om vi förutsätter att det är en och samma röjningsfas som avspeglas här, vilket mycket talar för, så ligger tyngdpunkten i 1000–1100-tal, d.v.s. tidig medeltid. Sannolikt röjs alltså marken i båda områdena under denna period, vilket är i god överensstämmelse med de resonemang som fördes inledningsvis. Den tidiga medeltiden anses ju allmänt ha varit mycket bebyggelseexpansiv och vi kan anta att flertalet av de näraliggande gårdarna och småbyarna etablerades då.

Även den ödeläggelse som hypotetiskt diskuterades ovan kan indirekt sägas bekräftas genom undersökningarna av det fossila odlingslandskapet. I de två mäktigaste terrasskanterna i Älmås var matjorden tydligt tvåskiktad och en begynnande podsolering i de undre horisonterna talar för att marken vuxit igen under en period. Någon säker datering av en nyröjning kunde inte ske i just dessa schakt men i det mellanliggande schaktet, där själva terrasskanten var något lägre, visade sig träkolet härröra från perioden 1440–1640. Dateringar från exakt samma period uppträder i både Älmås-röset och i ett av rösen i Pålsbo. Eftersom gårdarna är belagda i skriftligt material från 1540-talet är det troligt att dateringarna avspeglar en nyröjning under senare delen av 1400-talet eller början av 1500-talet. Ödeläggelsen i området torde alltså hänga ihop med den senmedeltida agrarkrisen och kan ha pågått under hundra år eller möjligen mer.

Undersökningsområdet vid Mossöja, Redslared sn

Studiens andra undersökningsområde vid Mossöja återfinns, precis som Älmås/Pålsbo, nära gränsen mellan två häradar – Mark och Kind – och ligger i västligaste delen av Svenljunga kommun. Det är här utan tvivel fråga om en veritabel gränsbygd. Mossöja ligger i sydvästligaste delen av Redslareds socken och gränsar i väster till Skephult. Även här rör det sig om ett område som under senare historisk tid allmänt sett dominerats av enstaka hemman i jordeböckerna, vilka ofta är belagda första gången under 1500-talet. Området är *mycket* rikt på torvmarker, vilka naturligtvis i hög grad hindrat bygdens spridning.

Inte helt förvånande är antalet objekt i FMIS ganska få här. Bilden kontrasterar starkt mot de på både förhistoriska gravar och fossil åkermark exceptionellt rika bygderna kring

Figur 36. Fossil åkermark i och kring Mossöjaområdet enligt FMIS (gula ytor). Den svarta ramen markerar området som varit föremål för närmare fältundersökningar.

Figur 37. Häradskartan från 1890-talet.

Viskans och Ätrans dalgångar i väster respektive öster. Figur 36 visar dock att det kring sockengränsen mellan Redslared och Skephult finns flera större områden med fossilt odlingslandskap registrerade i FMIS. I nästan samtliga fall är det här fråga om fossilt odlingslandskap som i FMIS karaktäriseras som "område med röjningsrösen". Som en följd av detta var de tidigare formellt inte klassificerade som fornlämning.

I stort sett alla dessa ytor hyser emellertid ett *betydligt* mer varierat innehåll än bara röjningsrösen. Terminologin är i själva verket direkt felaktig. Begreppet röjningsröseområde syftar ju i första hand på miljöer som helt domineras av just röjningsrösen och har på många platser i södra Sverige närmast blivit synonymt med förhistoriska odlingsmiljöer. På flera av lokalerna i området domineras formspråket över huvud taget inte alls av rösen av sådan typ. Vid exempelvis Övre Mossöja, som varit föremål för närmare undersökningar, är det endast en mycket liten del av ytan som innehåller röjningsrösen med ett utseende och läge som för tanken till ett "traditionellt" röjningsröseområde.

De flesta lokalerna i figur 36 var ännu bebyggda under slutet av 1800-talet, åkermarken brukades i många fall en bit in på 1900-talet. På flera platser rör det sig om närmast *kompletta* inägomarker, tillhöriga gårdar med första belägg i 1500-talets jordeböcker. På grund

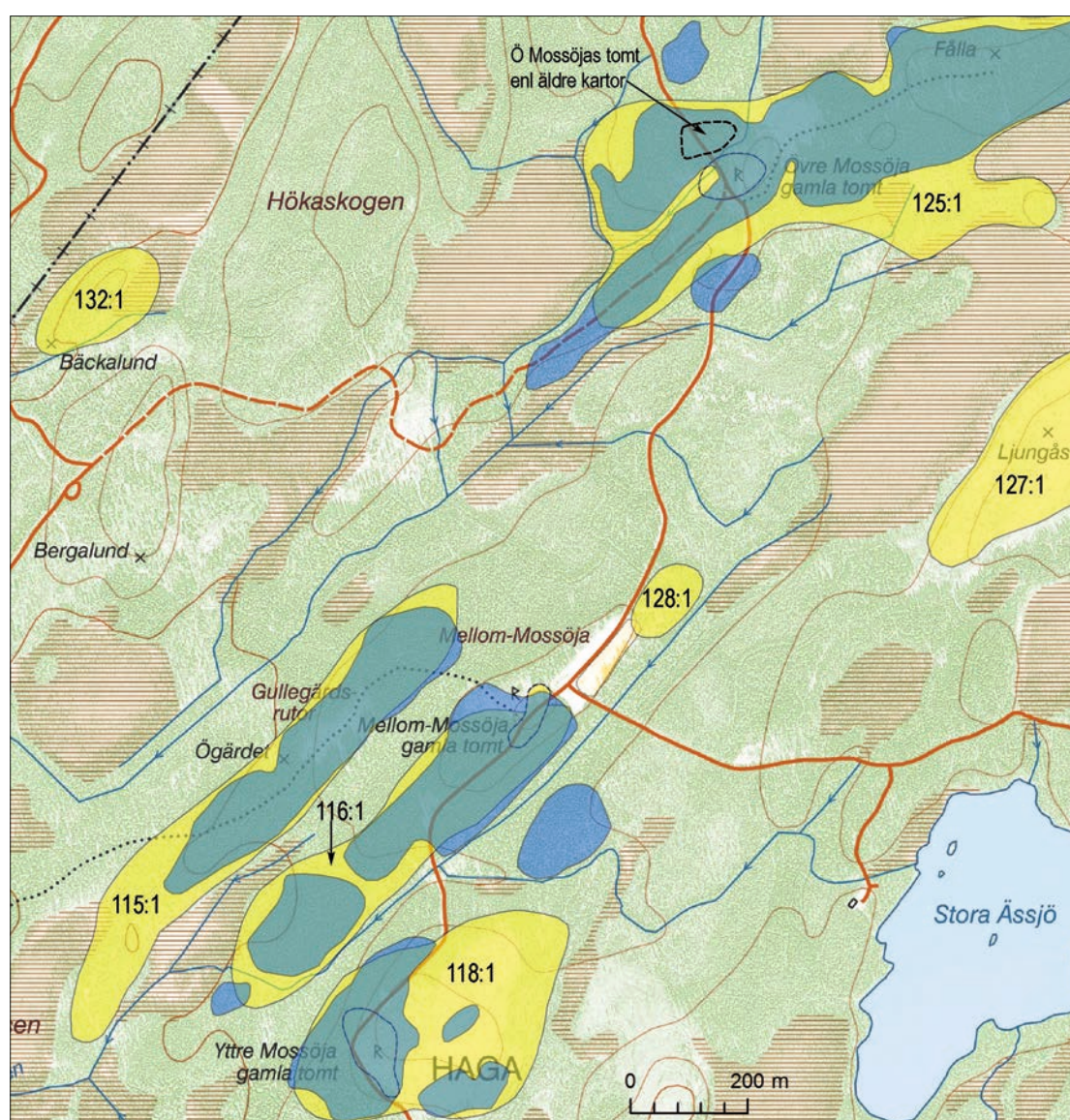

Figur 38. Ålderdomliga röjningsrösen inom den fossila åkermarken Redslared 115.

Figur 39. En två meter hög terrasskant i nordvästra delen av åkermarken vid Yttre Mossöja (Redslared 118).

av att områdena varit i hävd relativt sent är formspråket också ”sentida”, liknande det i Älmås/Pålsbo. Såväl en synlig stratigrafi som flera enskilda formelement avslöjar dock att odlingen i de flesta fallen har en lång historia. Exempelvis är inslaget av höga terrasskanter mycket stort; kolluvier där matjorden sannolikt uppgår till närmare två meter finns på flera lokaler. Redslared 115 och 116 ligger på välformade, flacka moränryggar av drumlin-typ och domineras av röjningsrösen. Formvariationerna är dock även här stora. På den arkeologiskt delvis undersökta Redslared 115 förekommer alltifrån vad som kan misstänkas vara förhistoriska, flacka rösen i områdets ytterkanter, via mer välvda anläggningar med ett hypotetiskt medeltida ursprung i mellersta delen, till rösen med sent deponerat stenmaterial i mitten. Lokalen kan härvidlag sägas utgöra något av en provkarta över morfologisk variation inom ett fossilt åkerområde dominerat av röjningsrösen!

Figur 40. De inventerade områdena med fossilt odlingslandskap i Mossjöområdet (blå ytor). I bilden redovisas även befintliga uppgifter i FMIS (gula ytor).

Någon heltäckande inventering i området har inte gjorts men flertalet lokaler i figur 40 nedan besiktigades inom ramen för de inledande rekognosceringarna, liksom en hel del mark där emellan. På grund av mycket dåligt väder vissa dagar kunde detaljerade kontroller av FMIS:s avgränsningar endast utföras på Mossöja-lokalerna (Redslared 115, 116, 118 och 125, se vidare nedan). Inventerandet i områdena mellan de redan registrerade objekten resulterade endast i några få nya lämningar. En viktig iakttagelse här var, att några stora, ensamliggande röjningsröseområden av förhistorisk typ inte verkar förekomma.

En jämförelse mellan FMIS:s områdesavgränsningar och lämningarnas faktiska utbredning på de gamla Mossöja-gårdarna uppvisar en ganska stor diskrepans. Ytterbegränsningarna i FMIS stämmer i vissa terrängavsnitt väl med verkligheten men avvikelserna är på flera ställen så pass stora att det ligger nära till hands att misstänka, att man vid revideringsinventeringen på 1980-talet generellt använt sig av schabloner, förmodligen baserade på vegetationsgränser i ortofotona.

Den enda lokalen där FMIS:s avgränsning i stort sett är korrekt är Redslared 116. De fossila formerna är visserligen uppdelade på tre delområden men avståndet dem emellan är litet, vilket motiverar en hopslagning. Lämningarna på Redslared 115 täcker i själva verket bara cirka två tredjedelar av den yta som redovisas i FMIS. Det tomma området längst i sydväst är delvis ganska fuktigt. På Redslared 118 befanns skillnaderna vara ännu större. Där kunde fossilt odlingslandskap endast konstateras på hälften av FMIS-ytan. Däremot påträffades en halvstor yta med fossil åkermark något längre norrut, vilken tidigare inte var registrerad.

När det gäller Redslared 125 omfattar också FMIS:s avgränsning en något större yta än den reella utbredningen av lämningar i området. I sydost visade sig ett större parti sakna lämningar, helt naturligt med tanke på att det rör sig om torvmark (!). I norr och söder påträffades ett par nyfynd i form av fossila (lyck)åkrar, avgränsade av tydliga terrasskanter. Med nummer 108, beläget inom Redslared 125, redovisar FMIS läget för ”Övre Mossöja gamla tomt”, en tydlig husgrund med spismursröse alldeles intill vägen. Tomtplatsen är, liksom övriga tomter i området, klassificerad som fornlämning. Det rör sig emellertid här inte alls om det äldsta tomtläget, utan troligen om en under 1900-talet tillkommen bebyggelse. Gårdsläget enligt de båda äldsta kartorna från 1720 respektive 1803 ligger istället 100 meter längre mot nordväst. Där finns flera tydliga husgrunder som i fler fall stämmer väl med läget för byggnader på de gamla kartorna. Platsen ingår emellertid inte alls inom Redslared 125. I östra delen av Redslared 125 finns, med nummer 124, en husgrund till torpet Fälla. Som framgår nedan finns detta med på 1720 års karta men saknas på de yngre.

Landskapet vid Mossöja i skriftligt källmaterial

De arkeologiska undersökningarna i detta område koncentrerades således till Redslared 125, d.v.s. Övre Mossöja. I kameral mening utgjorde gården fram till nedläggningen i slutet av 1800-talet en liten ”by”, tillsammans med Mellom och Yttre Mossöja något längre söderut. Den ovannämnda fossila åkermarken Redslared 116 svarar mot Mellom Mossöjas

mark medan Yttre Mossöja motsvaras av Redslared 118. Gårdarna är upptas redan i den första statliga jordeboken från 1542, då med blandade jordnaturer. Trots att Redslared 115 ligger alldeles intill Mellom Mossöja har den under senare historisk tid hört till Övre Mossöja. Förleden i namnet är naturligtvis ordet *mosse* medan ändelsen –öja är samma ord som ö, med betydelsen ”upphöjning över sankmark” (OÅL 1918). Den sistnämnda betydelsen är nästan övertydlig i sammanhanget. Gårdarna är på flera ställen bokstavligt talat helt inramade av torvmarker!

Figur 41. Övre Mossöja 1720. Akten O.136-14:1 i Lantmäteristyrelsens arkiv. Skala 1:10 000.

Det äldsta, storskaliga kartmaterialet över Mossöja-gårdarna består av två akter, upprätaade 1720 respektive 1803. Den förstnämnda redovisar förutom Övre Mossöja även Yttre Mossöja och Gullegärde. Ett utsnitt över Övre Mossöja från 1720 års karta återges här som figur 41. Gården sägs då utgöra ett $\frac{1}{4}$ kronohemman. Lantmätaren upplyser också om att den ”står utij Jordeböckerna för $\frac{1}{4}$ gammalt ödesmål...”. Samma sak gäller för övrigt både för Yttre Mossöja och Gullegärde. Gårdarna har uppenbarligen varit föremål för någon form av ödeläggelse längre tillbaka i tiden. En inte alltför djärv gissning är, att det rör sig om den senmedeltida agrarkrisen. Gårdarna kan alltså vara resultatet av ett återupptagande av enheter som legat öde under senmedeltid. Detta skulle exempelvis kunna förklara varför Mossöja-hemmanen uppträder under samma namn i jordeböckerna, när de i praktiken ligger ganska åtskilda och, som det uttrycks i texten till 1720 års karta, ”har sine ägor som af

uhrminnes tijder warit tillhörige inom hank och stör”.

Vi känner ganska väl igen åkrarnas spridning på 1720 års karta i utbredningen av den fossila åkermarken sådan den framträder i figur 40 ovan. Lantmätaren beskriver odlingsjorden så här:

”... brukas til Eensäde, består af Sand miähle och Öhrjord på somblige ställen något mullblandat med Rössor, Jordsteen och haller belagd, sweksam i torko, besås med Wårroug, något stritt Korn, dock merendebls blandkorn och hafra, kan gifwa ähring i medelmättig åhrswäxt till tredie Kornet.”

Längst i öster återfinns torpet som nämndes ovan (kallat Fälla i senare källor) som sägs vara upptaget på utmarken och brukas under gården. Dess åkrar återges med gul färg. Tomten återfinns nära utmarken, ett stycke norr om huvuddelen av åkermarken. Ängsmarken är moss- och ljunglupen och innehåller en hel del björk- och ekvegetation.

Förändringarna på 1803 års karta är inte stora. Ett utsnitt ur denna karta redovisas som figur 42 nedan, där även läget för grävschakten i området återges. Åkermarkens utbredning är praktiskt taget identisk med den 1720. På kartan framgår dock detaljinnehållet i form av rösen och andra impediment.

Som framgår av utsnittet ur häradskartan ovan var åkermarken i området ännu i hög grad i bruk under 1890-talet.

Analyser av det fossila odlingslandskapet vid Övre Mossöja

De mest centrala delarna av den fossila åkermarken på Redslared 125 detaljkarterades under ett par arbetsdagar senhösten 2007. Dessvärre försvann mätdata härifrån spårlöst i samband med ett datorbyte strax efteråt. Någon förnyad kartering kom av olika skäl inte till stånd. Då den rumsliga strukturen, med avseende på de enskilda odlingsytorna, är mycket välbevarad låter vi istället här 1803 års karta illustrera det historiska innehållet. Denna redovisas här som figur 42, i vilken även lägena för de fyra grävda schakten återges.

Formspråket i området har, som redan nämnts, i stor utsträckning en sentida prägel. De äldre kartornas åkerytor brukades in på 1900-talet och har vanligtvis hög röjningsgrad. Röjningsrösen ute på odlingsytorna är ganska stora och består delvis av material från äldre, bortröjda anläggningar. Längs odlingsytornas ytterkanter finns ett stort antal rösen som ibland har karaktären av tippar. På grund av terränganpassningen är det dock fortfarande fråga om en småskalig struktur; de enskilda tegarna från 1700- och 1800-talets kartor kan ännu utan större problem identifieras i detalj. En bidragande orsak till att den äldre rumsliga strukturen bevarats i så hög grad är terrasskanterna. Mäktiga terrasseringar utgör här, liksom på flera av de intilliggande lokalerna, närmast ett karaktärsdrag för den fossila åkermarken. Vid Övre Mossöja är de som högst drygt 1,5 meter höga och meterhöga dylika kan följas över långa sträckor. Även haken i övre delen av brukningsytorna är på flera ställen vanligt förekommande.

Det största antalet röjningsrösen återfinns på ”näset” i öster, kring den ovannämnda torplämningen. Majoriteten av rösen har klart sentida prägel och har naturligtvis fått sin slut-

Figur 42. 1803 års karta med grävda schakt markerade. Akten O.136-14:2 i Lantmäteristyrelsens arkiv

Figur 43. Tippliknande röse på kanten av en kraftig terrasskant vid Övre Mossöja. Terrassen återfinns vid siffran 35 i kartan ovan.

liga karaktär i samband med torpodlingen. I flera fall är det dock uppenbart att äldre, flacka anläggningar finns under den sent deponerade stenmaterialet. I ytterkanterna framträder dessa på flera ställen i mer ursprunglig form. På rent morfologiska grunder skulle de mycket väl kunna tolkas som förhistoriska. En del liknande former finns också längst i väster, strax utanför de äldre kartornas åkermark. Här finns även en gravliknande anläggning. Den topografisk placeringen är inte särskilt typisk för en grav, utan det som främst talar för en sådan är dess storlek, flacka kurvatur och läget i ytterkanten av hela odlingsdomänen. Just det sistnämnda har kunnat påvisas i samband med flera undersökningar av röjningsröseområden i Sjuhäradsbygden (se t.ex. Connelid 2006b).

Utgångspunkterna för undersökningarna vid Övre Mossöja var alltså delvis de samma som vid Älmås/Pålsbo. Huvudsyftet med analyserna var att visa att fossilt odlingslandskap av det här slaget ofta har en betydligt längre historia än vad de vid första anblicken sentida formerna vittnar om samt att denna kunskap kan avtvingas de bevarade lämningarna med traditionell historisk-geografisk fältmetodik.

De mindre och flacka röjningsrösenä längst i öster samt den misstänkta graven i väster kan alltså tolkas som ett i grunden förhistoriskt ursprung för den fossila åkermarken i området. Avsaknaden av stora arealer med röjningsrösen, läget i ett "marginalområde" och frånvaron av bandparceller i kartmaterial och i terrängen tyder dock på att den förhistoriska fasen varit kortvarig. De kraftiga terrasskanterna i området indikerar att marken brukats intensivt och sannolikt under lång tid. Erfarenhetsmässigt brukar den här typen av mäktiga kolluvier, med en höjd över en meter, ge dateringar till medeltid. Eftersom den äldsta kartan tydligt indikerar att området legat öde, skulle hypotesen kunna vara att marken röjdes under tidig medeltid, odlades under några generationer och sedan lades öde. Återupptagandet kan ha skett under senare senaste delen av medeltid eller under 1500-talet.

Mossöja TK1

Schaktet Mossöja TK1 grävdes genom en cirka 1,50 meter hög terrasskant i centrala delen av gårdens gamla inägomark. Den är här som mäktigast men fortsätter, knappt en meter hög, ett bra stycke västerut. Som framgår av fotot har den intilliggande åkerytan idag delvis karaktären av klippt gräsmatta, innehållande bl.a. en rast/jaktstuga. Nedanför terrassen finns ett kärr i vilket en hel del röjningssten tippats. Mellan kanten och kärret löper en gammal väg.

Vid genomgrävning visade sig kolluviet bestå av uppemot 110 cm, sandig-siltig matjord (morän) som var tydligt tvåskiktad. De översta 25–40 cm (Ap1) hade brun färg och måttligt innehåll av 5–10 cm stora stenar. En del synligt träkol förekom ända upp mot markytan men i bottendelen fanns en tydlig koncentration. Inga maskar påträffades i denna del av matjorden. Övergången mot Ap2-horisonten var otydlig och ojämn.

Ap2-horisonten hade en ljusare färgnyans och en mäktighet på mellan 60 och 80 centimeter. Här fanns ett större antal 5–10 cm stora stenar jämfört med nivån ovanför, något mer synligt träkol men inga maskar. Hela horisonten var mycket homogen med avseende

Figur 44. Terrasskanten före undersökning.

på textur. I vänstra delen av profilen övergick Ap2-horisonten i en bitvis ganska tydlig blekjord. Den var dock inte helt intakt utan de båda horisonterna var delvis uppblandade med varandra. I högra hälften av profilen kunde inte någon E-horisont definieras eftersom erosionen i den svagt sluttande terrängen ut mot terrasskanten hade medfört en större omrörning. Blekjordsnivån innehöll *markant* mer träkol än matjorden ovanför.

Under E/Ap- och Ap2-horisonterna fanns en 5–15 centimeter mäktig rostjord. Övergången mot denna var mycket tydlig men ojämn över hela ytan. Nedanför det jordfasta blocket i vänstra delen av profilen var rostfärgningen inte lika utpräglad.

Eftersom den ojämförligt största koncentrationen av träkol i schaktet uppträdde i blekjordens översta del (mellan 1,00 och 2,80 i profilen) föreföll detta var den mest lämpliga kontexten för att säkerställa dateringen av kolluviets bottennivå. Ett bulkprov innehållande över 50 kolbitar, av vilka flera var 0,5–1,0 cm stora, analyserades med avseende på trädslag. Vid sidan av ett tallfragment och några enstaka al- och björkbitar dominerades volymen fullständigt av ek. Denna valdes därför ut för ^{14}C -analys. En enstaka bit (Ua-35571) hamnade i intervallet AD 1040–1209, d.v.s. tidig medeltid. För att få grepp om åldersspridningen i hela volymen daterades även ett bulkprov (Ua-34996) bestående av 25 fragment från olika bitar. Det kalibrerade intervallet blev här AD 895–1028. Resultatet tyder på att träkolet från denna nivå är ganska åldershomogent och att den första brandröjningen sannolikt ägde rum någon gång under tidig medeltid.

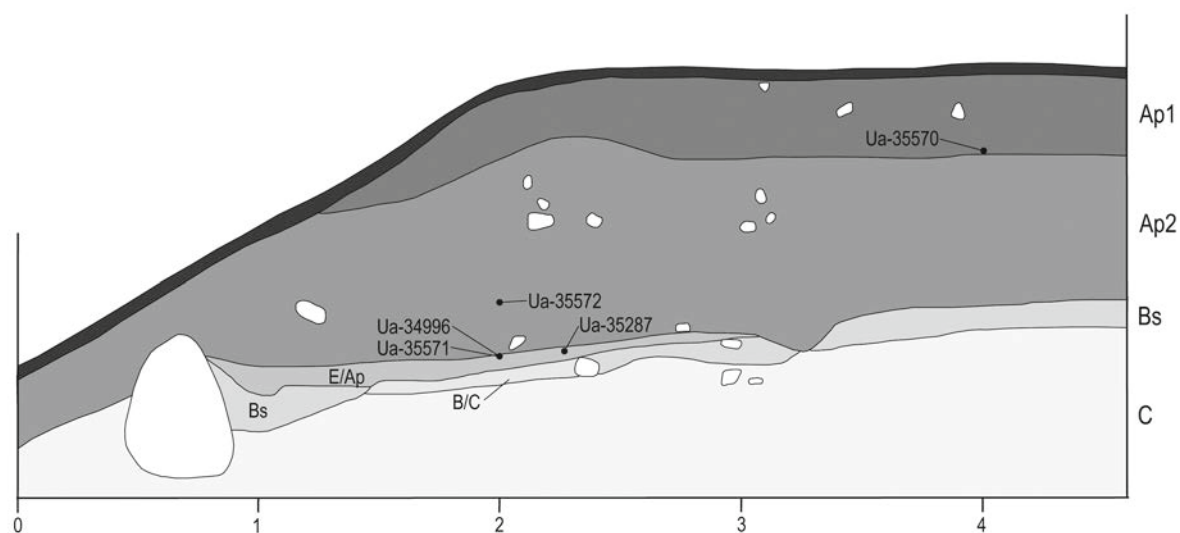
På den kolförande nivån i blekjorden uttogs även ett jordprov för datering av humus. I enlighet med resonemanget inledningsvis skulle en avsevärt högre ålder på humusmaterialet kunna indikera att odling eller annan verksamhet som påverkat jordmånen gynnsamt före-

gått den podsolering som kunde påvisas i schaktet. Åldern på provet (Ua-35287) hamnade i intervallet AD 571–679. Provet är således inte särskilt mycket äldre än träkolet på samma nivå, i varje fall inte så pass gammalt att man kan misstänka odling under exempelvis yngre bronsålder eller äldsta järnålder. Provresultatet är sannolikt ett ganska bra exempel på den naturliga ”egenålder” som humusinnehållet i marken har i en kontext som denna.

För att kontrollera om det föreligger någon ålderskillnad mellan träkolet i blekjorden

Figur 45. Den framrensade profilen i schaktet från Mossöja TK1.

Figur 46. Profilritning från Mossöja TK1.

och kolet i den av nederoderad blekjord delvis påverkade jorden en liten bit upp i Ap2-horisonten, lämnades ytterligare ett prov in för ¹⁴C-analys. En volym med 16 kolbitar insamlades därför cirka 20 centimeter ovanför blekjorden. Artdiversiteten var ungefär densamma som i bottenprovet längre ned, vilket i sig kan sägas vara en indikation på att det rör som om samma kontext. Även här dominerade eken men en björkbit (Ua-35572) valdes för datering. Det kalibrerade intervallet AD 1189–1271 visar att proverna kan vara samtida eller att endast kort tid skiljer.

I syfte att försöka datera övre delen av kolluviet insamlades en bulkvolym träkol i den tydliga koncentrationen i bottendelen av Ap1-horisonten. Förutsättningarna för en säker datering föreföll här gynnsamma eftersom träkolet så tydligt uppträdde i just botten av horisonten. Artspridningen i provet var ungefär densamma som i bottenvolymerna med den viktiga skillnaden att en tredjedel av de 15 bitarna utgjordes av tall. Förekomsten av detta trädslag indikerar starkt att marken har vuxit igen och att ett tydligt kontinuitetsbrott i brukandet av marken kan föreligga. En björkbit (Ua-35570) utvaldes för datering. ¹⁴C-analysen visar att provets verkliga ålder faller inom perioden AD 1451–1633.

Sammantaget ger dateringarna från Mossöja TK1 en ganska tydlig bild av odlingsutvecklingen. Den äldsta brandröjningsfasen inföll någon gång under sen vikingatid eller tidig medeltid, förmodligen under sistnämnda perioden. Odlingen var sannolikt ganska intensiv och ett 60–70 cm mäktigt kolluvium hann utbildas innan marken lades öde och växte igen. Troligen skedde detta i samband med den senmedeltida agrarkrisen. Tidigast under senare delen av 1400-talet återupptogs odlingen.

Mossöja TK2

Schaktet Mossöja TK2 placerades över en meterhög terrasskant ett stycke längre österut. Även här rör det sig om en lång, sammanhängande odlingsbegränsning. Den ovanför liggande åkerytan är i bruk på samtliga äldre kartor, inklusive häradskartan. Den har delvis påverkats av skogsmaskiner, senast i samband med utkörning efter Gudrun-stormen.

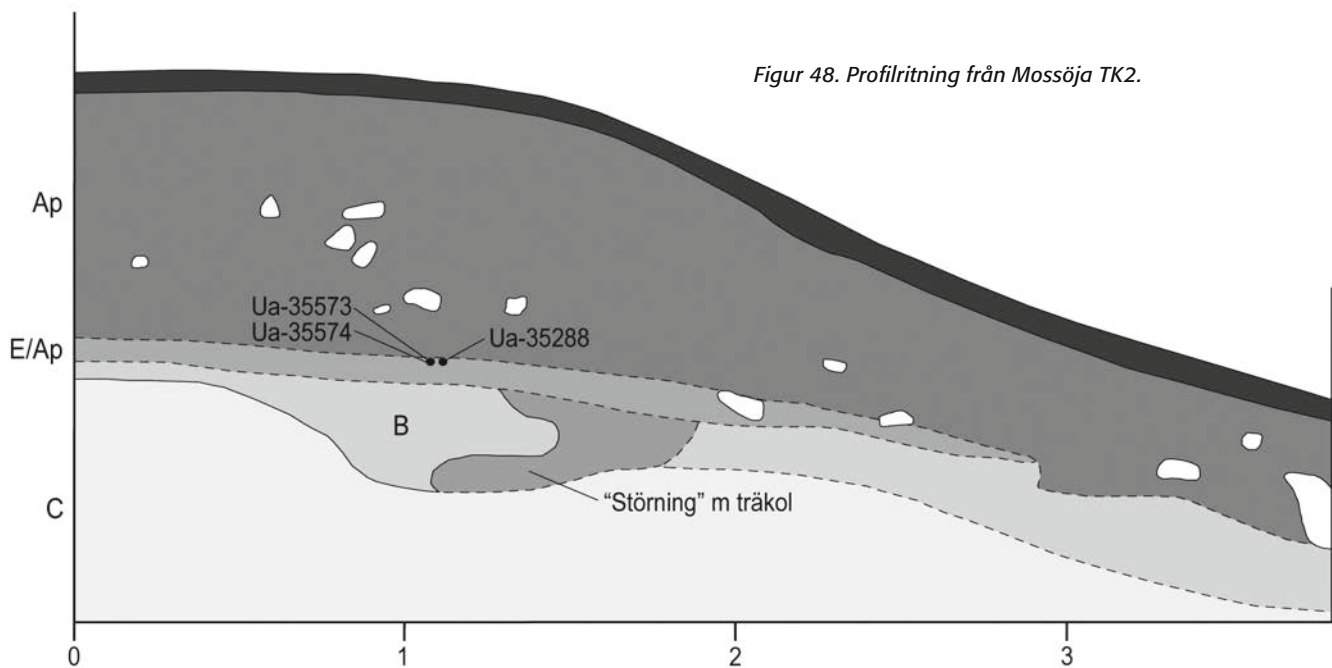
Genomgrävningen visade på ett 80 cm mäktigt, brunfärgat kolluvium med sandig-siltig morän. De översta cirka 30 cm hade bitvis en mörkare färg men någon exakt avgränsning kunde inte definieras. Det är möjligt att det här rör sig om samma skiktning som i Mossöja TK1, där den mörkar nyansen inte enbart förklaras av att jorden varit i bruk senare utan även kan avspegla en tidigare genomförd nyröjning. Någon koncentration av träkol i övergången mellan de båda färgnyanserna fanns dock inte här.

Ap-horisonten övergick (ojämnt och otydligt) nederst i ett E/Ap-skikt, d.v.s. en blandning av matjord och blekjord. Den sistnämnda framträdde som tydliga, gråaktiga fläckar och syntes inte någonstans vara intakt. E/Ap-horisonten innehöll synligt mer träkol än matjorden ovanför. Den ökade kolfrekvensen sträckte sig (avtagande) 10–15 cm upp i matjorden.

Fram till cirka 1,30 i profilen var endast 3–5 cm av B-horisonten rostfärgad, resten hade beige-brun färg. Från 1,90 förekom en mer utpräglad, om än lite flammig, och något mäktigare rostjord. Mellan 1,30 och 1,90 uppträdde en störning av något slag, kanske rester efter

Figur 47. Terrasskanten Mossöja TK2 under genomgrävning.

Figur 48. Profilritning från Mossöja TK2.

en borttagen stubbe eller dyligt, innehållande humusjord och material från B-horisonten blandat. Här fanns även en del träkol. Störningen kan naturligtvis hänga samman med en brandröjning. En mindre störning fanns även vid ungefär 3,00.

För att datera bottennivån insamlades träkol i två skilda, men mycket näraliggande nivåer

i E/Ap-horisonten. Den undre nivån innehöll påtagligt flera, ganska stora bitar och valdes därför ut för datering. Artspridningen i de båda volymerna var ungefär densamma: kraftig dominans för ek och enstaka björk- och hasselbitar. En enstaka ekbit (Ua-35573) från mellersta delen av E/Ap-horisonten ¹⁴C-analyserades och ligger någonstans i perioden AD 1046–1223. För att kontrollera åldersspridningen daterades ett bulkprov (Ua-35574) bestående av 25 fragment. Detta visade sig ha nästan exakt samma ålder: AD 1044–1216, d.v.s. tidig medeltid. Proverna är således lika gamla som de från bottennivån i föregående schakt.

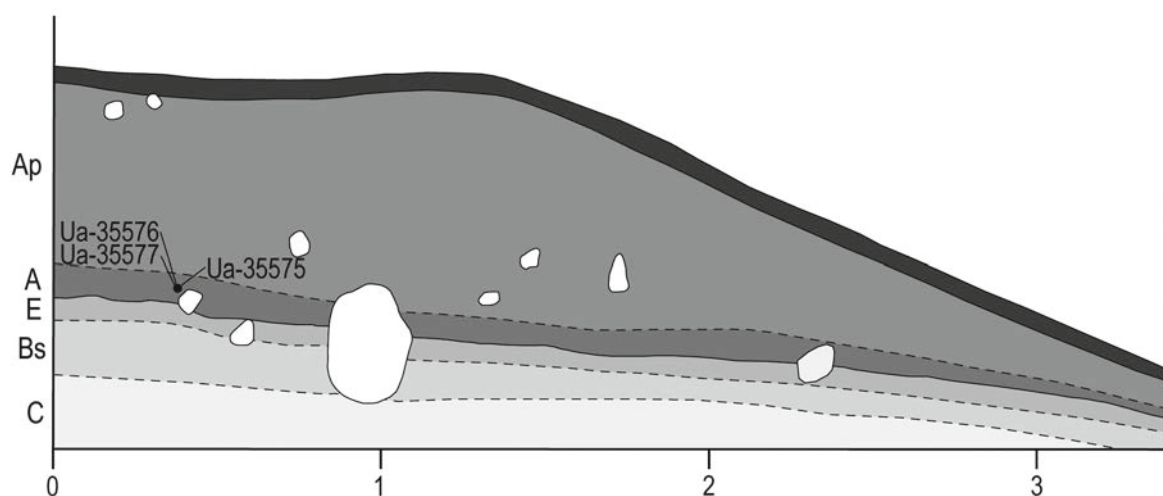
Även här daterades ett humusprov (Ua-35288) från samma nivå som träkolproverna. Provets ålder var, liksom i Mossöja TK1, något äldre än kolproverna och hamnade i intervallet 662–868 AD.

Mossöja TK3

Schaktet Mossöja TK3 grävdes genom en 0,75 meter hög terrasskant, belägen i en lite anorlunda topografisk miljö något söder om de centralt belägna åkrarna på de äldre kartorna. På en låg höjdsträckning i omkringliggande fuktig terräng finns här, på båda sidor av vägen, några mindre fossila odlingsytor. De sammanfaller med några mindre tegar ett stycke söder om den centralt belägna odlingsmarken på både 1720 och 1803 års kartor. Marken är även i bruk på häradskartan från slutet av 1800-talet. Det perifera läget på de äldsta kartorna innebär att åkerytan kan ha tillkommit under ett framskridet stadium av odlingsutvecklingen i området. En något kortare odlingshistoria jämfört med "centralåk-

Figur 49. Terrasskanten Mossöja TK3 framrensad.

Figur 50. Profilritning från Mossöja TK3.

rarna” längre norrut indikerades genom att terrasseringen var aningen lägre.

Undersökningen visade att kolluviet uppgick till 60–70 centimeter. Det bestod av brun sandig-siltig morän med måttligt innehåll av 5–10 cm stora stenar. Någon annan skiktning än en något mörkare nyans i de översta 15–20 cm fanns inte. Inga maskar påträffades någonstans i schaktet. Synligt träkol, dock inga stora mängder, fanns i hela kolluviet men frekvensen ökade markant mot botten. Även jorden i de understa 10 cm var påtagligt mörkare, vilket motiverade att markera dessa som en egen A-horisont i profilen. Troligen rör det sig här om en ganska välbevarad äldre jordmånskontext, med delar av den ursprungliga A-horisonten kvar.

Under A-horisonten fanns en ganska tydlig blekjord, endast delvis störd, och under denna en relativt mäktig, roströd B-horisont.

Vid genomgrävning av kolluviet och A-horisonten i botten visade sig den senare innehålla närmast extremt mycket träkol. Även inslaget av stora bitar (flera drygt en centimeter stora) var påtagligt. En bulkvolym insamlades därför och ett prov med 76 ingående bitar vedartsbestämdes. Fördelningen av trädslagen var där följande:

Träslag	Antal fragment
Al	2
Björk	28
Ek	4
En	3
Gran	2
Tall	32
Bark	5

Som synes dominerar björk och tall rejält. Förutsatt att träkolet är åldershomogent kan vi redan här dra slutsatsen att artsammansättningen avspeglar en annan miljö och sannolikt även senare tidpunkt än kolet från bottennivåerna i de tidigare redovisade schakten

från områdets centrala del. Det är framför allt närvaron av gran som tyder på en yngre tids-horisont. Granen och tallen torde avspegla att brandröjningen ägt rum i en mer utmarks-präglad miljö eller efter en period av igenväxning, liknande den som kunde konstateras i övergången mellan de båda matjordshorisonterna i Mossöja TK1. Inslaget av en talar dock snarast för att röjningen skett i ett landskap som varit påverkat av bete.

För att få en så säker datering av träkolet på denna nivå som möjligt lämnades tre prover in för ^{14}C -analys. Mot bakgrund av björkens och tallen stora dominans i provvolymen valdes dessa träslag ut för datering. Tallen daterades både i form av en enstaka bit och ett bulkprov med 25 ingående fragment. Den enskilda biten (Ua-35576) hamnade i intervallet AD 1492–1663. Bulkprovet (Ua-35577) visade sig ha *exakt* samma ålder, vilket naturligtvis är en säker indikation på åldershomogenitet. Åldern på björkbiten (Ua-35575) återfinns i intervallet 1523–nutid. Med hänsyn till kolluviets mäktighet kan emellertid med största säkerhet två ”toppar” under 1800- och 1900-talen elimineras. Provetts riktiga ålder återfinns därför i skedet 1523–1670 AD; det är således av allt att döma samtida med tall-proverna.

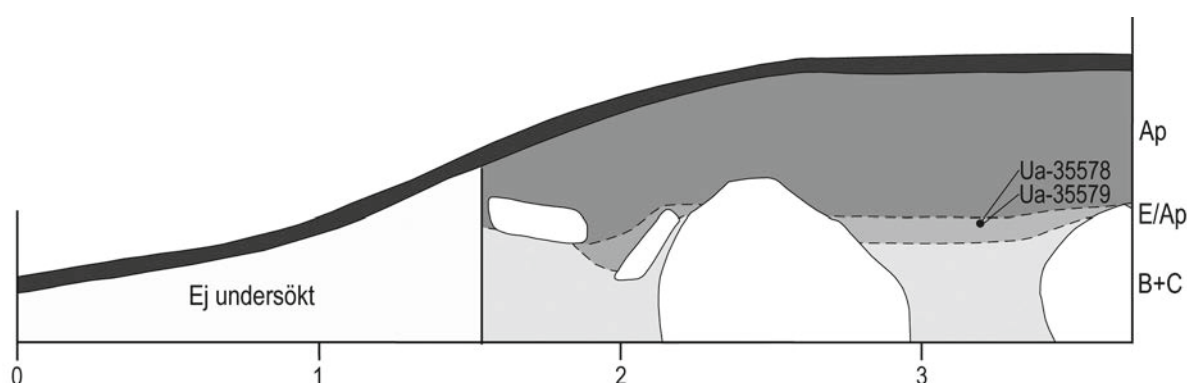
Resultaten från schaktet stöder alltså hypotesen om att åkermarken i detta avsnitt tagits i anspråk sekundärt. Antingen skedde det i samband med återetableringen i området efter den ödeläggelse som antyds i Mossöja TK1 eller i form av en utvidgning av den odlade arealen något senare. Förekomsten av en i träkolet talar möjligen för det sistnämnda.

Mossöja TK4

Det fjärde terrass-schaktet vid Övre Mossöja grävdes i östligaste delen av inägomarken på 1803 års karta, en bit ut på ”näset” i Nycklamossen. Karaktären på den fossila åkermarken är här samma som i stora delar av området i övrigt, d.v.s. sentida med välröjda ytor och stora röjningsrösen. Den genomgrävda terrasskanten syntes före undersökningen vara 0,50–0,75 meter hög.

Matjorden i kolluviet visade sig som mest uppgå till 50 centimeter. Den bestod av tämligen homogent brunfärgad, sandig-siltig morän utan stenar. Inga maskar förekom i schaktet. Frekvensen träkol var mycket låg men ökade något i den nedre tredjedelen.

Under matjorden fanns, tydligast mellan två jordfasta block, rester efter en blekjord som

Figur 51. Profilritning från Mossöja TK4.

dock var uppblandad med matjorden. En gråaktigare, delvis fläckig färg och annorlunda textur mot botten motiverade dock att den markeras som en egen horisont (E/Ap) i profilen. I denna ökade också mängden träkol markant jämfört med matjorden ovan; flera stora bitar påträffades.

En volym med drygt 50 ingående fragment insamlades i E/Ap-horisontens över del, där kolkoncentrationen var som störst. Artsammansättningen var enligt följande:

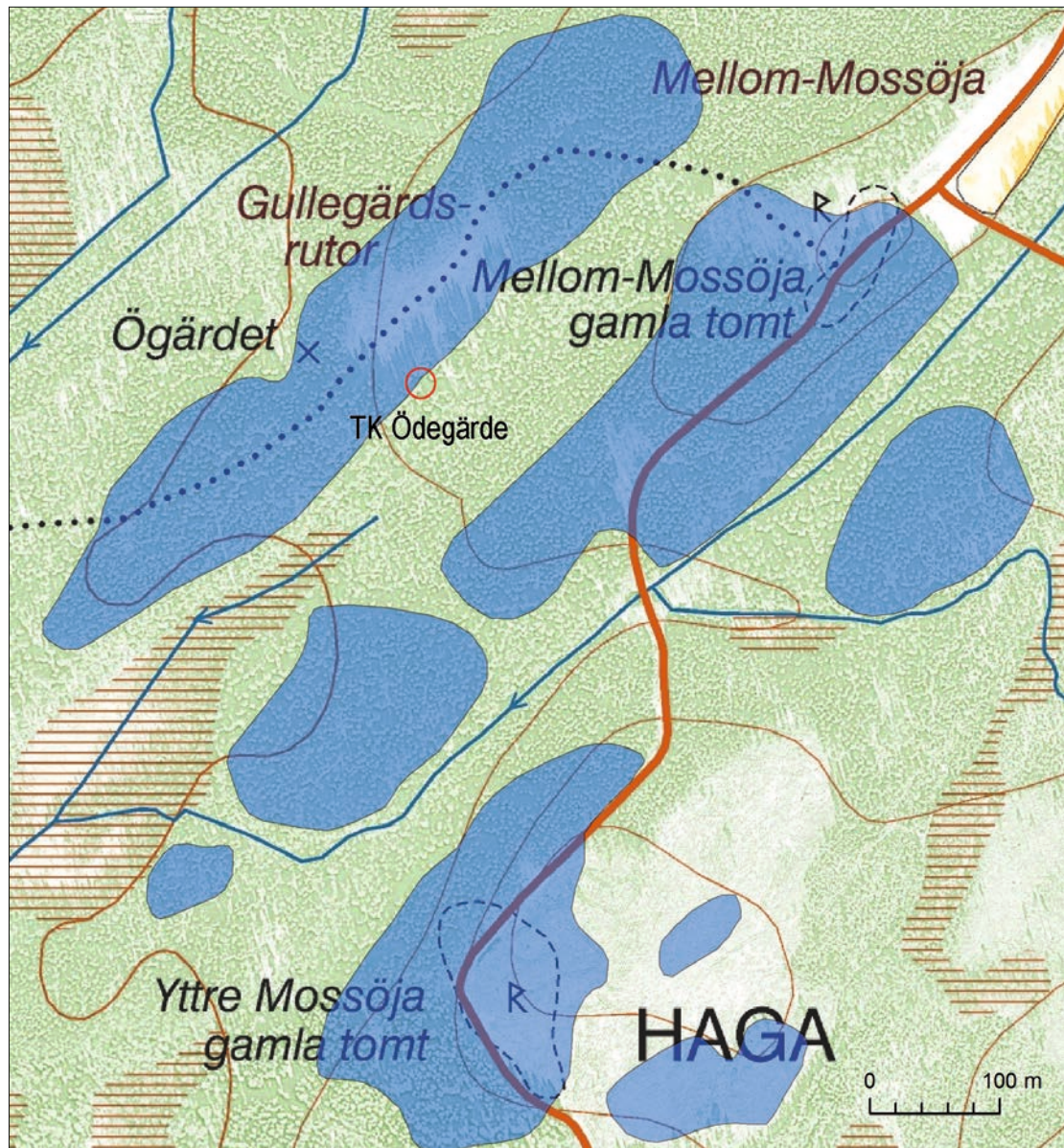
Träslag	Antal fragment
Björk	20
Ek	24
Hassel	4
Lönn	1
Pomoideae	3

Hassel och *Pomoideae* (hagtorn, rönn och vildapel) indikerar ett ganska öppet, kulturpräglad landskap. Eftersom björken, tillsammans med eken, dominerar volymen valdes den ut för datering. Ett bulkprov med 20 fragment (Ua-35579) daterades och hamnade i intervallet AD 695–891. En enstaka bit (Ua-35578) visade sig vara något äldre, AD 555–650. Resultaten från ¹⁴C-analyserna överlappar nästan varandra och i praktiken skulle träkolet i hela volymen kunna höra till en och samma kontext och avspegla en brandröjning någon gång under exempelvis senare delen av vendeltid (700-tal). En annan möjlighet är att björkbitarna härrör från två olika tidsperioder, 500–600-tal respektive en tidpunkt några århundraden senare. I så fall skulle mycket väl träkol från den tidigmedeltida röjningsfasen, som tydligt gav sig till känna i Mossöja TK1 och TK2, kunna ingå i bulkprovet. I det här fallet hade det varit lämpligt att datera även ytterligare några prover från den insamlade volymen, exempelvis någon av öppenmarksindikatorerna.

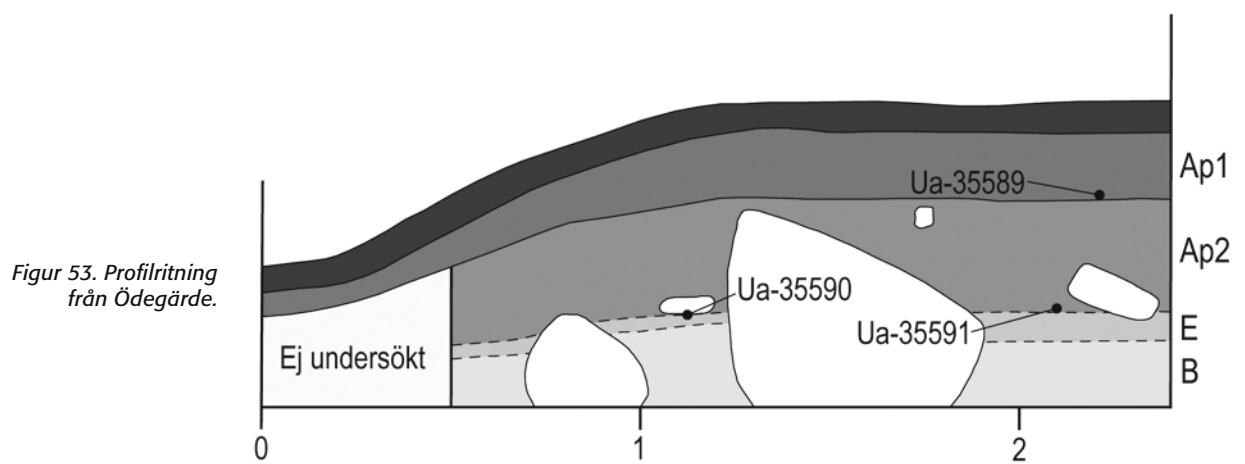
En intressant fråga i detta sammanhang är om det föreligger någon koppling mellan det äldre provet och humusdateringarna som gjordes i Mossöja TK1 och TK2. Alla dessa prover skulle ju kunna vara samtida och pekar i så fall mot att en första brandröjning, kanske även odling, ägt rum under i perioden yngre vendeltid-äldre vikingatid.

TK Ödegärde

Som framgick av beskrivningen ovan ligger den fossila åkermarken i detta område (Redslared 115) på en välformad liten drumlin, strax intill en något större drumlin som hyser resterna efter den gamla inägomarken vid Mellom Mossöja. Det aktuella området kallas emellertid Ödegärde efter ett torp som hört till Övre Mossöja. Lämningarna efter flera torpbebyggelser återfinns i området och den sent brukade åkermarken i anslutning till dessa särskiljer sig genom ett ganska entydigt sentida formspråk, med välröjda odlingsytor och glest liggande röjningsrösen. Den äldre fossila åkermarken domineras av ett stort antal, bitvis mycket tätt liggande röjningsrösen med ganska varierat utseende. I nordost (delvis även iakttagbart i sydväst) uppträder rösena med högre och större anläggningar närmast torpåk-

Figur 52. Läget för det grävda schaktet (röd cirkel) vid Redslared 115:1 (Ödegärde).

Figur 53. Profilritning från Ödegärde.

Figur 54. Terrasskanten vid Ödegärde före undersökning.

rarna och sedan allt lägre och mindre rösen ut mot periferin. I kanterna finns på flera ställen tydligt utbildade terrasskanter. I enlighet med resonemanget ovan kan man, bl.a. med utgångspunkt i namnet Ödegärde, misstänka att en eller flera ödegårdar funnits i området.

I syfte att datera den fossila åkermarken vid Ödegärde grävdes ett schakt genom en terrasskant som löper i sydöstra kanten av moränryggen. Den syntes före undersökningen vara cirka en halvmeter hög. Som framgår av fotot ovan (även fig. 38) dominerar gransko-gen starkt i området. Ett stycke mot nordväst hade dock Gudrun-stormen skapat en öppen yta i skogen.

Genomgrävningen visade att kolluviets mäktighet uppgick till 50 centimeter. Matjorden var dock tvåskiktad, med en 20 centimeter, homogent brunfärgad horisont (Ap1) överst och en något ljusare, fläckig horisont (Ap2) underst. Materialet i båda skikten utgjordes av sandig-siltig morän. Inga maskar påträffades. Fläckigheten hos den undre matjordshorisonten kan tolkas som en effekt av podsolering och indikerar att marken vuxit igen under en period.

I mellersta delen av schaktet framkom ett stort, jordfast block med flera intilliggande stenar som först tolkades som ett röjningsröse. De uppträdde dock ganska glest och låg inte alls in mot blocket. Troligen rör det sig istället om mer planlöst deponerad röjningssten från den intilliggande åkermarken. Under matjorden vidtog (ej i profilkanten) en bitvis mycket tydlig blekjord. Under denna fanns en stor ansamling stenar vilka verkade uppträda naturligt.

I understa delen av Ap2-horisonten och allra översta delen av blekjorden ökade träkolsfrekvensen avsevärt jämfört med högre upp i kolluviet. Träkol för datering insamlades därför på båda sidor av det stora blocket. Under en flat sten till vänster framkom flera bitar, där hälften visade sig vara lind och hälften lönn. En lindbit (Ua-35590) ¹⁴C-analyserades och hamnade i tidsintervallet AD 336–535, d.v.s. yngre romersk järnålder eller folkvandringstid.

Betydligt mer kol fanns till höger om blocket. En volym med knappt 29 kolbitar insamlades. Över hälften av bitarna utgjordes av ek, resten av lönn, björk och lind. En ekbit (Ua 35591) valdes ut för ¹⁴C-analys. Resultatet hamnade i 2 sigma-intervallet AD 1163–1264.

Med syftet att försöka datera ett eventuellt återupptagande av åkermarken efter det övergivande som indikeras av podsoleringen i Ap2-horisonten, uttogs en stor träkolsbit i understa delen av Ap1-horisonten. Generellt var kolfrekvensen här ganska låg. Träslaget i det utvalda provet var dock tall, vilket i och för sig kunde tänkas avspegla en längre tids igenväxning eller i varje fall utmarksutnyttjande. Åldern på provet (Ua-35589) blev dock mycket ungt, troligen avspeglade ett sent återupptagande av åkermarken inom ramen för etableringen av de torp som framträder på 1890-talets ekonomiska karta.

Odlingsutvecklingen vid Mossöja – en sammanfattande tolkning

Även vid Mossöja visar de arkeologiska undersökningarna i den fossila åkermarken på en lång och delvis komplex odlingsutveckling. Tack vare intrycken från de inledande inventeringarna och besiktningarna har det varit möjligt att med endast fem grävda schakt fånga upp flera av de sannolikt viktigaste faserna i området markanvändningshistoria.

En förhistorisk röjningsfas antyds både i själva huvudområdet kring gården Övre Mossöja och vid Ödegärde i söder. I det sistnämnda området talar både topografin i form av en låg, flack moränrygg, den stora mängden röjningsrösen och morfologin för att förhistorisk odling kan ha bedrivits under ganska lång tid. Dateringen till yngre romersk järnålder-folkvandringstid i den undersökta terrasskanten är naturligtvis inte tillräcklig för att dra några säkra slutsatser men fullt rimlig. Det rör sig här om ett mycket expansivt skede i Sjuhäradsbygdens agrara utveckling och det har på flera platser visat sig att man just under denna period röjde mark i ”marginalområden” på många platser, i ytterkanterna av dåtidens centrala jordbruksbygder (jfr Connelid 2006b).

Några dateringar från Övre Mossöjas gamla inägomark tyder på att även detta område kan ha varit brukat redan under förhistorisk tid, möjligen under vendeltid. Frågan är hur humusdateringarna från de båda mäktigaste kolluvierna ska tolkas. De omspannar tillsammans perioden 570–870 AD och skulle i praktiken kunna vara samtida med de två proverna från terrasskanten längst i öster.

Under alla omständigheter skedde vid Mossöja en omfattande nyröjning under 1000–1100-talen, d.v.s. samtidigt som ”ridån gick upp” vid Älmås och Pålsbo. Träkolsvolymer från bottennivåerna i de båda kraftiga kolluvierna Mossöja TK1 och TK2 verkar i hög grad åldershomogena och dateringarna visar *entydigt* att marken röjdes under tidig medeltid. En datering från schaktet vid Ödegärde indikerar att marken återröjdes även där vid samma tid. Artsammansättningen i alla kolproverna från tidigmedeltid visar på dominans för eken, vilket tyder på att man i hög grad röjt i ganska slutna skogsbestånd.

Misstanken om att gårdarna vid Mossöja legat öde under den senmedeltida agrarkrisen får stöd i resultaten från ett par av schakten. I Mossöja TK1 var matjorden tydligt tvåskik-

tad. I bottenpartiet av den övre horisonten fanns en tydlig kolkoncentration innehållande en hel del tall som kan avspegla en igenväxning. Kol från denna nivå daterades till perioden 1450–1640. Eftersom Mossöja, precis som Älmås och Pålsbo, är belagda redan i 1540-talets jordeböcker bör en återröjning ha ägt rum under andra hälften av 1400-talet eller början av 1500-talet. Dateringarna från Mossöja TK3, beläget på den lilla åkerlappen ett stycke söder om inägornas centrala del, kan också avspegla en nyröjning under samma period. Även där dominerade tallen bland träkolet; även granen fanns representerad.

Det är inte förvånande att ödeläggelsen under senmedeltid slog hårt mot ett område som det vid Mossöja. Troligen har samtliga gårdar legat öde under några generationer och återupptagits kring år 1500. Namnet Ödegärde i söder syftar naturligtvis på att området, som av allt att döma (åter)upplades under tidig medeltid, legat öde under agrarkrisen och förmodligen ända fram till att torpen etablerades under 1800-talet. Det faktum att Övre Mossöja behållit kontrollen över området, som ju gränsar helt intill Mellom Mossöja, kan tyda på att återbesättandet av gårdarna i området utgått därifrån.

Sammanfattning och avslutande diskussion

De agrarhistoriska undersökningarna som presenteras i denna rapport har fokuserat på en typ av miljö som tidigare ägnats mycket lite intresse inom uppdragsarkeologin: fossilt odlingslandskap av "sentida karaktär" i utpräglad skogsbygd. Det rör sig här om åkerområden som varit brukade in på 1900-talet men som kännetecknas av den för äldre jordbruk typiska småskaligheten och en mångfald av former. Dessa miljöer förbises ofta och undersöks därför sällan, sannolikt i första hand för att de upplevs som "sena" och tillskrivs ett begränsat informationsvärde. Områden som av olika anledningar kommit att registreras i FMIS är ofta schablonmässigt inlagda och nästan undantagsvis klassificerade som övrig kulturhistorisk lämning. Merparten har emellertid inte uppmärksamats alls, vilket innebär att även den här typen av agrara lämningar präglas av samma brister i registreringen som gäller generellt för fossilt odlingslandskap i Västra Götalands län.

Resultaten från undersökningarna visar att *det arkeologiska informationsvärdet i sent brukade odlingsmiljöer kan vara betydande*. Mångfalden former, småskaligheten och den rumsliga överensstämmelsen med äldre lantmäterikartor innebär också att de ofta har ett stort *upplevelsevärde*. De olika kronologiska skikten är här lättare att överblickbara jämfört med morfologiskt mer homogena miljöer, som exempelvis förhistoriska röjningsröseområden.

De arkeologiskt värdefullaste formerna utgörs av terrasskanter (kolluvier) och röjningsrösen. Många äldre odlingsrösen röjdes bort från själva åkerytorna under den agrara revolutionen. Stenmaterialet deponerades om och placerades antingen i tippor eller ovanpå existerande rösen längs de enskilda åkertegarna. De senare har, trots ett sent utseende, stort informationsvärde. På många ställen lämnades äldre former kvar i mer ursprungligt skick i samband med rationaliseringar vid olika tidpunkter, inte minst under just den agrara revolutionen. Enstaka, mer ålderdomliga röjningsrösen eller mindre grupper med sådana förekommer därför nästan regelmässigt inom skogsbygdernas sent brukade åkermarker.

Terrasskanterna har ofta genom sin mäktighet bidragit till att "läsa fast" den rumsliga strukturen. I skogsbygderna resulterade långvarig och intensiv brukning i att många terrasskanter i centralt belägna delar av åkermarken ofta nådde en mäktighet på över en meter, ibland uppemot två meter. Vid tiden för den agrara revolutionen lämnades dessa inte sällan orörda eftersom arbetet med att avlägsna dem bedömdes som alltför stort. Det fortsatte därför att fungera som åkerbegränsningar långt in modern tid.

Undersökningarna visar att den traditionella historisk-geografiska metodiken, med bl a stickprovsmässiga grävinsatser, fungerar väl. Det är ofta möjligt att grovt greppa odlingsutvecklingen inom ett område med informationen från enstaka schakt, förutsatt att flera ¹⁴C-analyser genomförs, bl.a. källkritiska bulkdateringar av det slag som här prövats vid framför allt Mossöja. Det bästa tillvägagångssättet är naturligtvis att väga informationen från flera schakt. Genom morfologiska analyser och detaljkarteringar (som möjliggör exakta jämförelser med modernt kartmaterial) kan de enskilda formernas arkeologiska informationspotential avgöras.

Grävresultaten illustrerar den "konserverande" effekt på markhistorien som fossila former,

särskilt terrasskanterna, har haft. I flera fall har erosionshastigheten i samband med den inledande brukningen uppenbarligen varit så pass hög, att stora delar av den ursprungliga jordmånskontexten (med bl.a. dess innehåll av röjningskol) har bevarats. Förekomsten av dessa relikta jordmånkontexter kan inte tolkas på något annat sätt än att marken bearbetats intensivt. När det gäller träkolets representativitet och bevarandegrad uppvisar terrasskanterna många gånger källkritiska fördelar i jämförelse med röjningsrösen. De senare kan ju ha kastats samman långt efter en första brandröjning, varvid den ursprungliga markytan och träkol hunnit påverkas av markbearbetningen. Detta förhållande avspeglar sig ganska ofta vid undersökningar av rösen; välbevarade relikta markprofiler innehållande rikligt med träkol förekommer här helt enkelt inte lika ofta som i botten av mäktiga matjordskolluvier (jfr exempelvis Connelid 2009).

När det gäller terrasskanterna är det värt att beakta, att även en ganska måttlig mäktighet på 40-50 centimeter kan vara fullt tillräcklig för att nå viktig information. Den 50 centimeter höga terrasskanten vid Ödegärde i Mossöjaområdet är ett belysande exempel. Den övre delen av kolluviet hängde där samman med torpodling under 1800-talet. Den undre hälften av terrasskanten hade däremot sannolikt till största delen utbildats i samband med intensiv odling under medeltid. Förutsättningarna för en arkeologisk undersökning av kolluvier med måttlig eller lite mäktighet måste naturligtvis ske mot bakgrund av den formmässiga kontext i vilken de ingår. I fallet Ödegärde indikerade morfologin i området tre kronologiska skikt, där den avslutande torpodlingen bedömdes vara relativt kortvarig och tidsmässigt åtskild från medeltidsfasen.

Det bör påpekas att de podsolerade markprofilerna på flera sätt skapar bättre förutsättningar för analyser av det här slaget, jämfört med brunjordsförhållanden. Den podsolerade markprofilens mer distinkta horisonter gör det bl a enklare att välja ut kolprover för datering. Dateringen från Mossöja TK3 visar att erosionshastigheten under kolluviernas tillkomst ibland har varit ganska hög. Av allt att döma hade där, på en lyckåker på utmarken, uppemot 70 cm matjord ackumulerats under 250–300 år.

Undersökningarna av den fossila åkermarken vid Älmås/Pålsbo och Mossöja illustrerar tydligt den stora vetenskapliga potentialen hos sentida/relikta miljöer. Analyserna belyser också komplexiteten i skogsbygdernas agrara utveckling. Med utgångspunkt i detaljerade karteringar, analyser av äldre lantmäterimaterial och god förförståelse kring skogsbygdens fossila landskap, var det här – med endast några få grävda schakt – möjligt att identifiera viktiga hållpunkter i en landskapsutveckling som i flera fall sträcker sig från mellersta järnålder och fram i tidigmodern tid.

¹⁴C-dateringarna från de undersökta lokalerna har en tydlig kronologisk tyngdpunkt i tidig medeltid. De råder inget tvivel om omfattande markröjningar ägt rum i samtliga områden under 1000/1100-talen. Dateringarna från det lilla röjningsröseområdet vid Pålsbo bekräftar en vidare dateringsram för den här typen av miljöer, vilken också framkommit vid flera andra undersökningar de senaste åren inom både Västra Götaland och angränsande län (se t ex Connelid 2006b, Lagerås 2013 och där anförd litteratur). En snävare kro-

nologi med dateringar främst till perioden yngre bronsålder–äldsta järnålder, som tidigare tycktes prägla många av röjningsröseområdena i södra Sverige, kan således inte längre tas för given. Vanligen uppvisar röjningsröseområdena också en större morfologisk spännvid än vad namnet antyder, något som i allra högsta grad gör begreppet *röjningsröseområde* problematiskt. Pålsbolokalen belyser detta väl; där finns flera tydliga terrasskanter och välröjda ytor som verkar hänga samman med nyröjningar under senmedeltid och 1500-tal.

Resultaten från flera av schakten visar både direkt och indirekt att ödeläggelse ägt rum, troligen inom ramen för den senmedeltida jordbrukskrisen. Från både rösen och terrasskanter finns ¹⁴C-dateringar som entydigt visar på nyröjning under senmedeltid och/eller 1500/1600-tal. I flera av terrasskanterna härrör de aktuella proverna från markanta kolkoncentrationer belägna omedelbart ovanför blekjordsskikt ett stycke upp i kolluvierna. Detta kan inte tolkas på något annat sätt än ödeläggelse och att denna varit så pass genomgripande att marken har vuxit igen under en period.

Markprofilerna visar i flera fall att marken som röjdes under tidig medeltid varit kraftigt podsolerad, med tydligt utbildade blek-och rostjordsskikt. Merarbetet och den längre tid som det rimligen tagit att arbeta upp en urlakad jord till åker, har uppenbarligen inte avskräckt de tidigmedeltida bönderna i exempelvis den delvis oländiga terrängen vid Mossöja. Här avspeglas troligen det tryck på odlingsbar mark som rådde under perioden ifråga.

I ¹⁴C-materialet förekommer även några äldre dateringar som kan avspegla förhistorisk röjningsverksamhet. Vid Mossöja är det framför allt ett par dateringar som omspannar perioden från sen romersk järnålder och in i tidig vendeltid som antyder att området varit odlat under järnålder. Sen romersk järnålder och folkvandringstid framträder tydligt i tidigare analyser av den fossila åkermarken i denna del av landet och indikerar en kraftig expansion av den odlade marken (Mascher 1993, Connelid m fl 2003). Etablerandet av ett odlingslandskap i Mossöjaområdet kan förmodligen ses som den slutliga expansionen av bygden under en lång period av nyröjning och kolonisation som inleddes redan kring Kristi födelse, och som kan utläsas även i annat arkeologiskt källmaterial (jfr Furingsten 1985).

De tydliga tecknen på medeltida ödeläggelse innebär givetvis att det inom flera av områdena kan finnas bebyggelse lämningar från denna period. Den medeltida bebyggelsen har säkerligen delvis legat på lantmäterikartornas tomter. Storleken på det medeltida röjningsröseområdet vid Pålsbo gör dock att man där måste räkna med att bebyggelse spår kan finnas i närheten, d v s utanför den senare kända gårdstomten. I Mossöja har ödeläggelsen av allt att döma varit omfattande och omlokaliseringar av bebyggelsen har sannolikt ägt rum i större omfattning. I fallet Ödegärde, där det endast funnits ett par torp under senare århundraden, bör ganska välbevarad medeltida bebyggelse finnas kvar, inte nödvändigtvis på samma platser som 1800-talets husgrunder.

De översiktliga inventeringar som genomfördes inom ramen för undersökningarna visar, inte helt överraskande, att befintliga uppgifter i FMIS har *mycket* stora brister. Felaktigheterna gäller inte bara den typ av lämningar som varit i fokus här – fossil åkermark av ”sentida karaktär” med stort tidsdjup – utan berör i stort sett alla slags miljöer och kvaliteten

med vilken dessa registrerats (eller snarare *inte* kommit att registreras!).

För det första är praktiskt taget all tidigare uppmärksammas fossil åkermark belägen inom sent brukade inägor klassificerad som övrig kulturhistorisk lämning, oaktat vilket innehåll det än är fråga om. Vanligen noteras de som "röjningsröseområden", trots att röjningsrösen många gånger inte ens dominerar formspråket. Som undersökningarna vid Älmås/Pålsbo och Mossöja tydligt visat, är det ofta fråga om innehållsrika och komplexa agrara miljöer, där såväl det arkeologiska informationsvärdet som upplevelsevärdet kan vara stort. Kolluvier som avgränsar sent brukade åkrar och röjningsrösen innehållande ett relativt sent deponerat stenmaterial avspeglar i de flesta fallen en lång brukningshistoria och bör, när de bedömts i sitt rätta sammanhang, undantagslöst betraktas som fornlämningar. I de fall det endast rör sig om terrasskanter, utan större inslag av andra former, bör givetvis fornlämningen begränsas till själva kolluviet och en zon närmast inpå detta.

För det andra är kvaliteten på avgränsningarna i FMIS ofta synnerligen dålig. I de här aktuella fallen framkom, efter en närmare granskning, att ingen av lokalerna var korrekt inlagd. Till yttermera visso visade det sig att jämförelsevis stora ytor som markerats i FMIS inte innehöll några lämningar alls. Vid Mossöja föll så pass mycket som en hälften av den ena ytan bort, i ett annat fall en tredjedel, efter förnyad kontroll; terrängen var här delvis fuktig och har aldrig varit uppodlad.

För det tredje saknas åtskilliga, arkeologiskt mycket värdefulla områden av det här aktuella slaget helt i FMIS. I samband med den översiktliga inventeringen kring Älmås/Pålsbo framkom visserligen inte några stora, nya områden. De mest intressanta lämningarna utgörs av små ytor med ålderdomliga röjningsrösen eller enstaka mäktiga terrasskanter. Erfarenheterna från de senaste årens utredningar och fornminnesinventeringar i olika delar av länet är dock, att det på ett ganska stort antal platser finns miljöer med samma innehåll som den vid Älmås/Pålsbo.

Inom områden liknande de vid Mossöja, dvs inägomarker tillhöriga små gårdar och torpmiljöer som övergivits omkring år 1900, finns sannolikt *mycket* stora landskapshistoriska värden som ännu inte har uppmärksammas. Det är ett sedan länge välkänt faktum att framför allt torpen ofta etablerades på mark som röjts långt tidigare (Connelid m fl 2003). Samvariationen mellan torpen och ett äldre markbundet kapital i form av röjd åker är i vissa områden så pass stark, att torpen närmast kan betraktas som en signal på äldre lämningar. När torpens status nu ska bedömas enligt de nya riktlinjerna i Kulturmiljölagen, är det därför synnerligen angeläget att det görs med beaktande av *hela* det kulturhistoriska innehållet. Fallet Ödegärde (Redslared 115:1) i Mossöjaområdet är ett mycket pedagogiskt exempel härvidlag.

De småskaliga, sent brukade odlingsmiljöerna i länets skogsbygder utgör således i många fall komplexa agrarhistoriska miljöer, med ett variationsrikt och ofta välbevarat innehåll av olikåldriga former och strukturer. Hela eller delar av dessa områden uppfyller vanligen kraven för att registreras som fornlämning. I åtskilliga områden, där många enskilda odlingsytor brukats långt efter 1850, finns en formvariation och överblickbar stratigrafi som

avslöjar ett stort tidsdjup. Ibland är de bevarade formelementen få. Korrekt bedömda i sin agrarhistoriska kontext (genom formmässig förförståelse och detaljkartering) och med stickprovsmässiga arkeologiska undersökningar, kan emellertid även dessa kvarvarande lämningar ge viktig information om odlingslandskapets utveckling.

Referenser

- Agrarhistorisk landskapsöversikt. Västergötland och Dalsland.* (C. Mascher, red.). Länsstyrelsen i Västra Götaland. Rapport 2002:14.
- Connelid, P. 2003. Älmås, Torpa sn. En landskapshistorisk utredning. Kula HB, rapport 2003-10-31.
- Connelid, P. 2006a. *Agrarhistoria vid Skönhult, Hishult socken i Halland.* Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2006:6.
- Connelid, P. 2006b. Agrarhistoriska undersökningar. I: *Rv 40, delen Brämhult–Rångedala. Raä UV Väst, dokumentation av fältarbetsfasen 2006:10.* Riksantikvarieämbetet. (DAFF: http://www.arkeologiuv.se/publikationer/daff/vast/dv2006/dv2006_10_txt.pdf)
- Connelid, P. 2006c. Pålsbo, Torpa sn. En landskapshistorisk utredning. Kula HB, rapport 2006-01-23.
- Connelid, P. 2006d. Nya fornlämningar i Sibbarps och Gällareds socknar. En fornminnesinventering. Kula HB, rapport 2006-12-22.
- Connelid, P. 2009. Skrytet – det fossila odlingslandskapet RAÄ 154. I: *"Kullen" en gravplats i sydvästligaste Småland.* Arkeologisk efterundersökning m m. Riksantikvarieämbetet UV Väst, rapport 2009:34.
- Connelid, P. & Rosén, C. 2005. Öde gårdar och glömda åkrar – medeltida landskap i Sjuhäradsbygden. I: *Fässingen 2005 – Årgång 49. Bollebygds härad.* De sju häradernas kulturhistoriska förening. Borås.
- Connelid, P., Håkansson, T. & Mascher, C. 2000. Landskapsutveckling och markhistoria vid Stenstorp. *Boplatser och fossilt odlingslandskap. Arkeologi längs väg E6/E20 i södra Halland. Del III. 1993-1996, sträckan Kvibille-Slöinge.* Arkeologiska resultat, UV Väst Rapport 1998:21. Riksantikvarieämbetet, Kungälv.
- Connelid, P., Mascher, C., Regnéll, J. & Weiler, E. 2003. Röstorp – tvärvetenskapliga studier av ett röjningsröseområde i södra Västergötland. *Röjningsröseområden på sydsvenska höglandet. Arkeologiska, kulturgeografiska och vegetationshistoriska undersökningar* (M. Widgren, red.). Medd. nr 117, Kulturgeografiska inst. vid Stockholms universitet.
- Furingsten, A. 1985. *Samhällsförändringar i ett långtidsperspektiv - Ett exempel från södra Västergötland 1500 f-1000 e Kr.* GOTARC. Series B. Gothenburg Archaeological Theses No 1. Göteborg.

- Häggström, L. 2005. *Landskapsutnyttjande, bete och odling på sydsvenska höglandet under äldre järnålder. Exemplet Öggestorp*. Jönköpings läns museum.
- Lagerås, P. 2013. Agrara fluktuationer och befolkningsutveckling på sydsvenska höglandet tolkade utifrån röjningsrösen. *Fornvännen* 108. Stockholm.
- Mascher, C. 1993. *Förhistoriska markindelningar och röjningsröseområden i Västsveriges skogsbygder*. Kulturgeografiskt Seminarium 2/93. Kulturgeografiska inst., Stockholms Universitet.
- Ortnamnen i Älvsborgs län. Del XI. Vedens härad*. Stockholm 1910.
- Ortnamnen i Älvsborgs län. Del VII:2. Kinds härad, södra delen*. Stockholm 1918.
- Värdefulla odlingslandskap i Älvsborgs län*. Bevarandeprogram för odlingslandskapets natur- och kulturvården. Länsstyrelsen i Älvsborgs län. Rapport 1994:5. Vänersborg.

LÄNSSTYRELSEN
VÄSTRA GÖTALANDS LÄN